Silvia Federici

A BOSZORKÁNYÜLDÖZÉSEKTŐL A NŐGYILKOSSÁGOKIG

Fordította:
Piróth Attila

X373304

SILVIA FEDERICI (1942–) feminista író, tanár és aktivista.

1972-ben társalapítója volt a Nemzetközi Feminista Kollektívának, amely elindította a „Bért a házimunkáért" kampányt. Fontos szerepet játszott a reproduktív munka fogalmának mint az osztályviszonyok kulcsának kidolgozásában. Ehhez kapcsolódnak *Wages Against Housework* (1975), *Revolution at Point Zero* (2020, PM Press) és *Patriarchy of the Wage* (2021, PM Press) című művei.

Legismertebb könyve a 2004-ben megjelent és azóta számos nyelvre lefordított *Caliban and the Witch* (Autonomedia).

Magyarul eddig közreadott esszéi a *Feminista új hullám. A baloldali feminizmus ma* című kötetben (2015, Le Monde Diplomatique magyar kiadás), a Híd folyóiratban és a Tett oldalán (tett.merce.hu) olvashatók.

A BOSZORKÁNYÜLDÖZÉSEKTŐL A NŐGYILKOSSÁGOKIG

SILVIA FEDERICI

FORDÍTOTTA: PIRÓTH ATTILA

THÉÂTRE LE LEVAIN
MÉRCE

Bègles–Budapest, 2024

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001485192
X373304
SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

A magyar kiadás alapjául szolgált:
Witches, Witch-Hunting, and Women
SILVIA FEDERICI
© PM PRESS 2018

Fordítás © PIRÓTH ATTILA, 2024
© THÉÂTRE LE LEVAIN

This translation is published by arrangement with PM Press.

A borító RODOLFO MORALES *Trazando el camino* című festményének felhasználásával készült, amelyet a FUNDACIÓN CULTURAL RODOLFO MORALES bocsátott rendelkezésünkre.

ISBN 978-615-82472-1-4

Első kiadás 2024

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

A kiadásért felel a THÉÂTRE LE LEVAIN igazgatója
Olvasószerkesztő KLOPFER JUDIT
Tördelés és fedél DÁNYÁDI SÁRA
Nyomás, kötés ALFADAT-PRESS KFT., Tatabánya
Felelős vezető SASHALMI PÉTER
Megjelent 9 ív (A/5) terjedelemben
Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés 6

ELSŐ RÉSZ
TŐKEFELHALMOZÁS ÉS AZ EURÓPAI BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS 15

1 Midsommervisen – „Vi elsker vort land" 16

2 Miért foglalkozzunk újra a boszorkányüldözésekkel? 20

3 Boszorkányüldözések, bekerítések és a közösségi tulajdonviszonyok megszűnése 26

4 Boszorkányüldözés és félelem a nők hatalmától 39

5 A „gossip" (pletyka) szó jelentéséről 54

MÁSODIK RÉSZ
A TŐKEFELHALMOZÁS ÚJ FORMÁI ÉS BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS NAPJAINKBAN 65

6 Globalizáció, tőkefelhalmozás és nők elleni erőszak – nemzetközi és történeti perspektívából 66

7 Boszorkányüldözés, globalizáció és feminista szolidaritás Afrikában napjainkban 84

Utószó 118

Köszönetnyilvánítás 121

Jegyzetek 123

Bibliográfia 134

Támogatók 143

BEVEZETÉS

Többféle ok is közrejátszott döntésemben, hogy külön kötetben teszem közzé ezeket az esszéket, jóllehet csupán az első lépéseit jelölik ki egy új kutatásnak, és bizonyos mértékben – legalábbis az 1. részben – olyan elméleteket mutatnak be és olyan dokumentációval szolgálnak, amelyekkel már foglalkoztam *Caliban and the Witch* (Caliban és a boszorkány) című könyvemben. Az egyik ilyen ok az a kérés volt, amellyel az utóbbi időben gyakran megkerestek: hogy írjak a *Caliban* fő témáit áttekintő, rövidebb ismeretterjesztő könyvet, amely szélesebb olvasóközönséget képes megszólítani. Emellett tovább kívántam vizsgálni az Európában folytatott boszorkányüldözések azon aspektusait, amelyek különösen fontosak a hozzájuk elvezető gazdasági/politikai kontextus megértéséhez. E kötetben két ilyen aspektusra összpontosítottam, terveim szerint azonban folytatom azt a kutatást, amely igyekszik feltárni a boszorkányüldözést kísérő ideológiai kampány révén kialakított kapcsolatot a nők és a pénz között, a gyermekek vádlóként és vádlottként betöltött szerepét a perekben, és mindenekelőtt a boszorkányüldözést a gyarmati világban.

Ebben a könyvben azt a társadalmi környezetet és azokat az indítékokat vizsgálom meg újra, amelyek sok boszorkánysággal kapcsolatos vádat eredményeztek. Mindenekelőtt két témára összpontosítok. Az első a boszorkányüldözés és a földbekerítések, a földprivatizáció korabeli folyamata közötti kapcsolat. Ennek nyomán létrejött egy földbirtokos osztály, amely a mezőgazdasági termelést kereskedelmi vállalkozássá alakította, s vele párhuzamosan, a közösségi földek elkerítése következtében egy koldusokból és csavargókból álló réteg is, amely fenyegetést jelentett a kialakulóban lévő tőkés rendre. E változások nem pusztán gazdasági jellegűek voltak: az élet minden területét áthatották, és a társadalmi prioritások, normák, értékek komoly átrendeződésével jártak. A második téma a boszorkányüldözés kapcsolata a női test mind erőteljesebb bekerítésével, az állam ellenőrzésének a nők szexualitására és nemzőképességére történő kiterjesztése révén. Az, hogy az európai boszorkányüldözések e két aspektusát külön-külön vizsgáljuk, nem jelenti azonban azt, hogy a valós életben elkülönültek volna, minthogy a szegénység és a szexualitás kijelölt korlátainak áthágása közös eleme volt sok boszorkányként elítélt nő életének.

Újból kifejtem, amit a *Caliban*ban írtam: hogy ennek az üldözésnek a nők voltak a fő célpontjai, mert ők szegényedtek el legsúlyosabban a gazdasági élet tőkés átalakulása miatt, és

mert a nők szexualitásának és nemzőképességének szabályozása előfeltétel volt a társadalmi ellenőrzés szigorúbb formáinak kiépítéséhez. A kötetbe beválogatott három cikk azonban megkérdőjelezi azt a nézetet, hogy a nők kizárólag áldozatai lettek volna ennek a folyamatnak, és kitér arra, mekkora félelmet keltettek azokban a férfiakban, akik a változások élére álltak országaikban és közösségeikben. Ennek megfelelően a jelen gyűjtemény nyitócikkeiben – „Boszorkányüldözések, bekerítések és a közösségi tulajdonviszonyok megszűnése", valamint „Boszorkányüldözés és félelem a nők hatalmától" – nagy hangsúlyt kap a hatóságok félelme a nők lázadásától és vonzerejétől, majd az „A »gossip« (pletyka) szó jelentéséről" című cikk következik, amely végigköveti a szó jelentésének eltolódását a pozitív töltetű női barátságtól a negatív töltetű rosszindulatú híresztelésig, valamint a nők társadalmi pozíciójának ezzel párhuzamos leértékelődését, amelyben meghatározó szerepet játszott a boszorkányüldözés.

Ezek az írások egytől egyig csak bevezetést nyújtanak olyan témákba, amelyek további tanulmányozást és kutatást igényelnek. Más megfontolások miatt azonban kénytelen voltam későbbre halasztani az alaposabb vizsgálódást. A múlthoz való visszatérést minduntalan megszakította az az igény, hogy megértsem a nők elleni erőszak napjainkban tapasztalható felerősödésének okait. A kötet 2. részében vázlatosan ismertetem az erőszak ezen új alakjait, és megvizsgálom kapcsolatukat a tőkés felhalmozás új formáival. Ez a központi témája a „Globalizáció, tőkefelhalmozás és nők elleni erőszak" című cikknek, amelyet eredetileg a 2016 áprilisában a kolumbiai Buenaventurában tartott, nőgyilkosságokkal foglalkozó fórumra írtam. A 2. részben szereplő másik esszét 2008-ban írtam a boszorkányüldözés visszatéréséről a világ számos részén, ami összefonódik azokkal a fejleményekkel, amelyek utat nyitottak a világgazdaság globalizációja előtt.

Több mint öt évszázad telt el azóta, hogy a „boszorkányság" bekerült sok európai ország törvénykönyvébe, és hogy a boszorkányoknak tartott nők tömeges üldözés célpontjaivá váltak. Ma a legtöbb olyan országban, ahol nőket boszorkányként bántalmaznak és gyilkolnak meg, a kormány nem ismeri el ezeket a bűncselekményeket. Az új üldözések gyökereit keresve azonban gyakran ugyanazokra a tényezőkre bukkanunk, mint amelyek a 16. és 17. századi boszorkányüldözéseket szították. Az ideológiai igazolást most is a vallás és a leginkább nőgyűlölő, elfogult nézetek hajtogatása szolgáltatja.

A „Boszorkányüldözés, globalizáció és feminista szolidaritás Afrikában napjainkban" című cikket először 2008-ban tettem közzé. Azóta a boszorkányság elleni fellépés nevében elköve-

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

tett gyilkosságok száma tovább nőtt. A számítások szerint csak Tanzániában évente több mint ötezer nőt gyilkolnak meg boszorkányként: vannak, akiket bozótvágó késekkel kaszabolnak le, másokat élve eltemetnek vagy elégetnek. Egyes országokban, például a Közép-afrikai Köztársaságban a börtönök tele vannak boszorkánysággal vádolt nőkkel, akik közül 2016-ban több mint százat kivégeztek: máglyán égették el őket a lázadó katonák, akik a tizenhatodik századi boszorkánykeresők nyomdokain járva kész üzletet csináltak a boszorkányság vádjából – a kivégzés fenyegetésével kényszerítették fizetésre az embereket.

Indiában is egyre nagyobb méreteket öltenek a boszorkánygyilkosságok, különösen a „törzsi területeken", például az adivasik földjén, ahol nagyszabású földprivatizációs folyamatok zajlanak. És a jelenség egyre tovább terjed. Nepálban, Pápua Új-Guineában és Szaúd-Arábiában is beszámoltak boszorkányok meggyilkolásáról. Az ISIS is végzett ki „boszorkányokat". Ahogy a tizenhatodik században, most is fontos szerepet játszik az üldözésekben a technológia. Napjainkban a boszorkánygyilkosságokról készített videók éppúgy letölthetők az internetről, mint a boszorkányok felismerésével foglalkozó kézikönyvek. Egyes beszámolók szerint az új, önjelölt boszorkánykeresők közül néhányan számítógépek segítségével „leplezik le" a boszorkányokat!

Új fejlemény azonban 2008-hoz képest a nők fokozódó ellenállása az új boszorkányüldözésekkel szemben – mindenekelőtt Indiában, ahol sok nő megmozdult: faluról falura járnak, hogy szembeszálljanak azokkal a híreszteléssekkel, amelyeket a boszorkányok létezéséről terjesztenek a helyi hatóságok, a boszorkánykeresők és egyéb, többé-kevésbé okkult üldözők. Mások bizonyítékokat gyűjtenek, és nyomást gyakorolnak a hatóságokra, amelyek gyakran nem is próbálják bíróság elé állítani a gyilkosokat. Az új boszorkányüldözések híre lassan az Egyesült Államokban is terjed: az érdeklődés eddig a Ghána északi részén található boszorkánytáborokra összpontosult, amelyekben több száz nő keresett menedéket, miután közösségeik lakói – egyebek között saját családtagjaik – miatt tartós száműzetésbe kényszerültek. A témával foglalkozó könyvek és dokumentumfilmek – többnyire újságírói stílusban készült beszámolók – elismerik a kapcsolatot a nők elleni új támadások és az afrikai gazdaságok neoliberalizációja (sok tekintetben gyakorlatilag újbóli gyarmatosítása) által előidézett átalakulások között. A feltárt összefüggések azonban mindeddig nem váltottak ki érdemi reakciót.

Az új boszorkányüldözések – akárcsak a nők elleni erőszak egyéb új formái – elemzésre szorulnak. Ez széles körű és hosszú távú erőfeszítést igényel, mivel e jelenségek dimenziója ma már

globális. A projekt előmozdítása céljából New York-i bázissal webhelyet indítottunk (https://www.theinternationalnetwork.org), hogy a hasonló kezdeményezéseknek közös platformot biztosítsunk, ahol információkat oszthatnak meg egymással – nem csupán az elnyomás, hanem az azzal szembeni ellenállás új formáiról is.

Az ellenállás szellemében e bevezető zárásaként hadd említsek meg még egy tényezőt, amely arra sarkallt, hogy ne különítsem el egymástól a múltbeli és jelenlegi boszorkányüldözéseket: ezek kereskedelmi és turisztikai kiaknázását számos európai városban. A nők tucatjainak kivégzéséhez vezető híres boszorkányperek és boszorkányüldözések helyszínein ma megannyi szuvenírboltban árusítanak boszorkányokat ábrázoló, babaszerű figurákat. Groteszk módon ezek ugyanazokat a sztereotípiákat reprodukálják, amelyeket a boszorkányvadászok honosítottak meg, és amelyek több ezer nő halálához vezettek. A turistáknak árult tányérok, törülközők, kávéscsészék, figurák olyan ideológiát és torz történelmet adnak tovább, amely hosszú éveken át alakítani fogja az új nemzedékek képzeletét. A koholt történelemmel kereskedők – mit sem törődve vele, hogy ezzel milyen kárt okozhatnak – továbbra is kirakatba teszik ezeket a felháborító portékákat, elvégre, amint tiltakozásomra az egyik eladó megjegyezte, „jól viszik őket". Ez azért is lehetséges, mert néhány kivételtől eltekintve[1] sem az európai kormányok, sem a politikusi osztály vagy az egyház képviselői nem ismerték el azt a hatalmas bűnt, amelyet elődjeik elkövettek a nők ellen. Egyetlen európai ország naptárában sem szerepel olyan „emléknap", amely a boszorkányok lemészárlásairól emlékezne meg. Épp ellenkezőleg: elégetésük több országban a tömegkultúra része lett; jól mutatja ezt a jelen kötet első fejezetében szereplő dal, amelyet Dániában Szent Iván éjszakáján minden máglya meggyújtásakor elénekelnek. A korábban említett okok mellett emiatt sem hagyhatjuk, hogy a boszorkányok történetét hallgatás övezze, hacsak nem akarjuk, hogy sorsuk megismétlődjön – mint napjainkban a világ számos részén.

A nők testére és halálára épülő, a turizmus fellendítését szolgáló kereskedelem elutasítása csak az első lépés. Továbbiakra van szükség ahhoz, hogy mindazok, akik a nőket lealacsonyító – és az okozott fájdalmat, a kiontott vért semmibe vevő – ábrázolások eladásából ma hasznot húznak, végre levegyék polcaikról a tébolyultan kacagó, rút, öreg boszorkány képével díszített babákat, csészéket, törülközőket.

Silvia Federici
New York, 2017. augusztus

ELSŐ RÉSZ

TŐKEFELHALMOZÁS ÉS AZ EURÓPAI BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS

1

MIDSOMMERVISEN „VI ELSKER VORT LAND”

SZENTIVÁNÉJI DAL – SZERETJÜK A HAZÁNKAT

De tre første vers, som normalt synges ved bålfester
Az első három versszak, amelyet máglyák meggyújtásakor szoktak énekelni
Szöveg: Holger Drachmann, 1885
Zene: P.E. Lange-Müller, 1885

Vi elsker vort land,
Szeretjük a hazánkat,
når den signede jul
amikor az áldott karácsony
tænder stjernen i træet med glans i hvert øje.
meggyújtja a csillagot a fán, és minden szem csillog.
Når om våren hver fugl,
Amikor tavasszal minden madár,
over mark, under strand,
a mező fölött, a part alatt
lader stemmen til hilsende triller sig bøje:
üdvözlő trillára fakad:

vi synger din lov over vej, over gade,
a te törvényedet zengjük út, utca fölött,
vi kranser dit navn, når vor høst er i lade,
a te nevedet dicsőítjük, amikor termésünk a csűrben van,
men den skønneste krans,
de a legszebb koszorú
bli'r dog din, Sankte Hans!
a tiéd lesz, Szent Iván!
Den er bunden af sommerens hjerter,
A nyár szívei kötik,
så varme så glade.
oly melegen, oly boldogan.
Vi elsker vort land,
Szeretjük a hazánkat,
men ved midsommer mest,
de legjobban Szent Iván napján,
når hver sky over marken velsignelsen sender,
amikor minden felhő a mező fölött áldást küld,
når af blomster er flest,
amikor a legtöbb a virág,
og når kvæget i spand
és a jószágok a vödrökbe
giver rigeligst gave til flittige hænder;
bőséges ajándékot adnak a szorgos kezeknek,
når ikke vi pløjer og harver og tromler,
amikor nem szántunk, nem boronálunk, nem aratunk,

når koen sin middag i kløveren gumler,
amikor a tehén a lóheremezőn
majszolja vacsoráját,
da går ungdom til dans
akkor az ifjúság táncolni megy
på dit bud, Sankte Hans
a te parancsodra, Szent Iván,
ret som føllet og lammet, der frit
mint a csikó és a bárány, szabadon
over engen sig tumler.
ugrándozva a réten.
Vi elsker vort land,
Szeretjük a hazánkat,
og med sværdet i hand
és karddal a kezünkben
skal hver udenvælts fjende beredte os kende,
minden idegen ellenség megismer minket,
men mod ufredens ånd
de a viszálykodás szelleme ellen
under mark, over strand,
a mező alatt, a part fölött
vil vi bålet på fædrenes gravhøje tænde
tüzet gyújtunk apáink sírhalmain,
hver by har sin heks,
minden városnak megvan a maga
boszorkánya,
og hver sogn sine trolde.
és minden falunak a maga trollja.
Dem vil vi fra livet med glædesblus holde
Örömlánggal fosztjuk meg őket az élettől,

vi vil fred her til lands
békét akarunk ebben az országban,
Sankte Hans, Sankte Hans!
Szent Iván, Szent Iván!
Den kan vindes, hvor hjerterne
A béke elnyerhető ott, hol a szívek
aldrig bli'r tvivlende kolde.
soha nem hűlnek ki a kétségektől.

2

MIÉRT FOGLALKOZZUNK ÚJRA A BOSZORKÁNYÜLDÖZÉSEKKEL?

Miért foglalkozzunk újra a boszorkányüldözésekkel? Újra – hiszen az elmúlt években a feminista tudósok a boszorkányüldözés témáját kiemelték a történelem lomtárából, ahová korábban száműzve lett, és méltó helyet jelöltek ki számára a modern Európa, valamint Észak- és Dél-Amerika nőkkel foglalkozó történelmében.

Mások mellett Barbara Ehrenreich, Deirdre English, Mary Daly és Carolyn Merchant[1] feltárta, miként szolgáltak a boszorkányüldözések arra, hogy a nőket megfosszák saját gyógymódjaiktól, rájuk kényszerítsék a szűk (nukleáris) család patriarchális uralmát, és felszámolják a természet holisztikus elképzelését, amely a reneszánsz koráig határt szabott a női test kizsákmányolásának.

Emellett a *Nouvelle histoire* folyóirat hatására újból megnyitották a falusi levéltárakat, és számtalan doboznyi poros iratot vizsgáltak át újra – így részletesebb képet kaptunk több száz perről.

Miért kell hát felkavarni a régi hamvakat – különösen, ha nem tudjuk új tényekkel alátámasztani a jelenlegi értelmezési kereteket?

Az egyik ok az, hogy a tizenhatodik-tizenhetedik századi boszorkányüldözéseknek vannak olyan fontos strukturális aspektusai, amelyek a megfelelő társadalmi-szociológiai kontextusba helyezve további elemzésre szorulnak. A boszorkányüldözésekkel foglalkozó történészek – köztük a politikai szempontokra legfogékonyabbak is – nagy többségükben szociológiai szempontokra szorítkoztak: Kik voltak a boszorkányok? Mivel gyanúsították őket? Hol és hogyan büntették meg őket? A más megközelítést választók is igen szűk perspektívából vizsgálták a boszorkányüldözéseket: az orvosi szakma megszületésére, a mechanikus világkép kialakulására, a patriarchális államszerkezet győzelmére stb. összpontosítottak.

Mindeddig kimondatlan maradt azonban, hogy a rabszolga-kereskedelemhez és az „Újvilág" őslakosainak kiirtásához hasonlóan a boszorkányüldözés is *olyan társadalmi folyamatok kereszteződésében áll, amelyek utat nyitottak a modern kapitalista világ kiépülésének.* Így vizsgálatából sokat tanulhatunk a kapitalizmus felemelkedésének előfeltételeiről.

A boszorkányüldözések tanulmányozása rákényszerít, hogy újraértékeljük azt a mélyen gyökeredző meggyőződést, amely szerint a történelem egy bizonyos pontján a kapitalista fejlődés magában hordozta a társadalmi haladást – amiért sok „forradalmár" fájlalta az „eredeti

tőkefelhalmozás" hiányát az egykori gyarmati világ nagy részén. Ha azonban a boszorkányüldözésekről alkotott felfogásom helyes, akkor lehetséges a történelem másféle értelmezése is, amelyben az afrikai rabszolgák, a földjeiktől megfosztott afrikai és latin-amerikai parasztok, valamint Észak-Amerika lemészárolt őslakosai a tizenhatodik-tizenhetedik századi európai boszorkányok rokonai, minthogy ez utóbbiaknak is elvették a közös földjeiket, ők is megtapasztalták a haszonnövények termelésére való áttérés okozta éhínséget, és üldözőik az ő ellenállásukban is az ördöggel kötött szerződés jelét látták.

De – vethető ellene – milyen bizonyítékunk van arra, hogy létezik kapcsolat a máglyán elégetett vagy az adószedő ellen vasvillát ragadó nő és annak a kapitalista rendszernek a logikája között, amely kezdeti fázisában nemhogy egy összehangolt tervet nem lett volna képes végigvinni, de még egységes tudatot sem volt képes formálni? Hogyan láthatjuk bele a sok nőt kínzókamrákba juttató, gyilkos falusi perpatvarokba egy olyan új gazdasági világrend mérföldköveit, amelyről egyetlen szereplőnek sem lehetett fogalma? Nem kellene inkább olyan mikrotörténetekre szorítkoznunk, amelyekben a falusi események szisztematikusan le vannak választva az átfogó társadalmi struktúrákról?

Bár ez körültekintő megközelítésnek tűnik, az oksági kapcsolatok kizárása csak új kérdéseket vet fel. Például: miért tehető a patriarchális, nőgyűlölő viselkedésformák erőteljes térhódítása pontosan arra az időszakra, amikor a modern világ létrejött annak a burzsoáziának a kezdeményezésére, amelyet a nők emancipációjának előmozdítójaként szokás számontartani? És milyen kapcsolat áll fenn az orvosi szakma születése és a filozófiai, tudományos rendszer felemelkedése között? Nem kellene tágabb mögöttes okot keresni, amely összekapcsolja és megmagyarázza ezt a sokféle összefüggést?

Én e kérdések megválaszolásának útját választottam. Munkámban a boszorkányüldözést a kapitalizmus európai kiépüléséhez elvezető „nagy átalakulás" egyik aspektusaként értelmezem. Való igaz, hogy a bizonyítékok közvetettek, de egyetlen jelentős történelmi jelenséget sem lehet „megmagyarázni" másként, mint a jelenség széles körű kontextusára és annak belső dinamikájára támaszkodva.

Egy jelenből vett példa világossá teheti mindezt. Ha nem állnának rendelkezésre azok a bőséges nyilvántartások, amelyeket minden bizonnyal továbbadunk a következő nemzedékeknek, akkor az 1980-as, 1990-es évek USA-ját tanulmányozó jövőbeli történészek értetlenül állhatnának az előtt, hogy a példátlan technológiai fejlődéssel párhuzamosan olyan jelenségek is visszatértek, amelyeket az „alulfejlettséggel" vagy az eredeti tőkefelhalmozás korábbi

korszakaival szokás összekapcsolni: a hajléktalanság, a fekete emberek tömeges bezárása az ország börtöneibe – a tizenhetedik századi „nagy bezárás" mintájára –, a széles körű írástudatlanság, az anonim erőszak terjedése, a társadalom széthullásának átfogó mintázata. Hogyan bizonyítható hát, hogy a kapitalizmus ugyanazon térhódítása, amely elvezetett a számítógépes forradalomhoz, a „vaskort" idéző életformák visszatéréséért is felelős volt?

Sok közvetett bizonyítékra volna szükség. Például ha a kormányzati tisztviselőkkel folytatott interjúk és a számítógépes zsenik naplóinak tucatjai, az irodalmi szövegeket „dekonstruáló" vagy a „posztmodern diskurzus" korát magasztaló értelmiségiek munkái állnának rendelkezésünkre, az önmagában bizonyosan nem volna elég! Tanulmányozni kellene a lakhatási szakpolitikákat, össze kellene kapcsolni a lakbérek emelkedését az Egyesült Államok ipari övezeteinek leépülésével, le kellene vezetni belőle a tőkefelhalmozás ugrásszerű megnövekedését, amely egy új technológiai szaktudás kifejlődéséhez és a munkásosztály széles rétegeinek elszegényedéséhez vezet, fel kellene ismerni az ebből adódó feszültségeket, meg kellene hallgatni a jóléti intézkedéseket a társadalmi és isteni célok elfajzásaként ostorozó politikusok beszédeit. És ha mindez megvan, a következtetéseket még akkor is sokan szkeptikusan fogadhatják, ahogy ma is.

A boszorkányüldözést is ki kell tehát szabadítani a falvak elszigeteltségéből, és tágabb keretbe kell helyezni. Együtt kell vizsgálni mind a falvakban, mind országos szinten zajló más eseményekkel és folyamatokkal. Remélem, munkámmal sikerült ezt elérnem.

3

BOSZORKÁNYÜLDÖZÉSEK, BEKERÍTÉSEK ÉS A KÖZÖSSÉGI TULAJDONVISZONYOK MEGSZŰNÉSE

Ebben a fejezetben amellett érvelek, hogy az angliai bekerítések – és tágabban véve: az agrárkapitalizmus felemelkedése, amely a késő tizenötödik századi Európában kezdődött – releváns társadalmi háttérrel szolgálnak sok korabeli boszorkánysággal kapcsolatos vád, valamint a boszorkányüldözés és a tőkefelhalmozás közötti kapcsolat megértéséhez. Később tisztázom, milyen értelemben használom a bekerítések fogalmát. Hangsúlyozni kívánom, hogy a földbekerítések nem nyújtanak teljes körű magyarázatot a múltbeli és jelenlegi boszorkányüldözésekre. Egyetértek azzal az uralkodó nézettel, hogy a boszorkányüldözés több okra alapozott magyarázatot igényel, jóllehet a mögöttes indítékokat kivétel nélkül a tőkés viszonyok kialakulására vezetem vissza. Nem kívánom azt sugallni, hogy az a kapcsolat, amelyet a földbekerítések és a boszorkányüldözés között létesítek, szükségszerű volna. Csupán konkrét történelmi körülmények között igaz, hogy a földek privatizálása „boszorkányok" üldözéséhez vezet. Úgy tűnik azonban, sajátos kapcsolat van a közösségi rendszerek felszámolása és az érintett közösségek tagjainak démonizálása között – ami a boszorkányüldözést a gazdasági és társadalmi privatizáció hatásos eszközévé teszi. A jelen fejezet célja részben ennek a sajátos kapcsolatnak az azonosítása.

A bekerítések jelensége Angliához köthető, ahol a földbirtokosok és a tehetős parasztok elkerítették a közös földeket; ezáltal véget vetettek a szokásjognak, és elűzték azokat a földműveseket és földfoglalókat, akiknek megélhetését a közös földek biztosították. A földek privatizálásának nem ez volt az egyetlen módja. Franciaországban és Nyugat-Európa más részein például az adók emelése indította el a parasztság elűzésének és a földek áruba bocsátásának folyamatát. Az alábbiakban azonban az angliai bekerítésekre összpontosítok, mert ezekből világosabban látható, hogy a földek áruba bocsátása és a pénzalapú kapcsolatok elterjedése nem egyforma hatással volt a férfiakra és a nőkre. Ebben a megközelítésben bekerítések alatt a földek elkobzása mellett a nagyon magas bérleti díjak és új adónemek bevezetése is értendő. Ez a folyamat minden formájában erőszakos volt, és mélységesen polarizálta azokat a közösségeket, amelyek szerveződését korábban a kölcsönös kötelékek határozták meg. Az, hogy nem csak az urak, de a tehetős parasztok is sövényt emeltek (ami

a határ kijelölésének egyik módja volt), fokozta a bekerítések szította ellenségeskedést, mivel az elkerítők és az elkerítettek ismerték egymást, ugyanazokon az ösvényeken jártak, és sokféle kapcsolati szál fűzte őket egymáshoz. Azt a félelmet, amely emésztette őket, a fizikai közelség és a megtorlás lehetősége egyaránt táplálta.

Milyen bizonyítékunk van arra, hogy a földbekerítések meghatározó szerepet játszottak a boszorkányüldözések kialakulásában?

A legtöbb bizonyíték közvetett. Azokban a perekben, amelyekről jegyzőkönyv maradt fenn, egyetlen esetben sem említik, hogy a vádlott nők kisajátítás áldozatai lettek volna. Ugyanakkor köztudott, hogy Angliában – ahogy Európa többi részén is – a boszorkányüldözés túlnyomórészt vidéki jelenség volt, és tendenciózusan azokat a régiókat érintette, ahol éppen akkor vagy korábban bekerítések zajlottak. Bár később ezt az állítását visszavonta, *Witchcraft in Tudor and Stuart England* (Boszorkányság a Tudor- és Stuart-kori Angliában) című könyvében Alan Macfarlane rámutatott, hogy a boszorkányperek és a bekerítések térképei egybeestek: a boszorkányüldözések leginkább Essex megyében zajlottak, ahol a földeket legalább egy évszázaddal a boszorkányüldözések előtt kerítették el.[1] Lancashire-ben is voltak bekerítések, mindenekelőtt Pendle Forest közelében; 1612-ben ugyanitt zajlott le az egyik

leggyilkosabb boszorkányper-sorozat. A bekerítések emlékét őrzi annak a falunak a neve, ahol több, utóbb kivégzett boszorkányt először vizsgáltak: stílszerűen „Fence"-nek (Kerítés) hívták.

A kronológiai megfontolások is fontosak. Ezekből kiderül, hogy a boszorkányperek csak a tizenhatodik században kezdődtek Angliában, és a tizenhetedik században tetőztek, továbbá az is, hogy olyan társadalmakban zajlottak le, amelyekben a piac növekvő jelentősége átformálta a gazdasági és társadalmi kapcsolatokat, és ahol erőteljesen fokozódott az elszegényedés és az egyenlőtlenségek növekedése. Mindez az 1580 és 1620 közötti időszakban elviselhetetlen méreteket öltött, miután a Dél-Amerikából érkező ezüst hatására a gabonák és egyéb mezőgazdasági termékek ára emelkedni kezdett.

Ezek a változások az idősebb nőket érintették leginkább, mivel az emelkedő árak és a szokásjogok elvesztése miatt nem tudták biztosítani saját megélhetésüket – különösen akkor, ha özvegyek voltak, illetve nem voltak gyermekeik, akik képesek és hajlandók lettek volna gondoskodni róluk. Korábban, az angol uradalmi társadalomban általában gondoskodtak az özvegyekről és a szegény emberekről.

Ahogy Keith Thomas írta *Religion and the Decline of Magic* (Vallás és a mágia visszaszorulása) című könyvében:

A régi uradalmi rendszer a beépített szegénysegélyezés révén sokat tett az özvegyek és idősek ellátásáért. Az özvegyet megillette elhunyt férje földhasználati jogának egy része; ez az adott uradalom szokásának megfelelően a földterület negyedétől annak egészéig terjedhetett. Amennyiben az özvegy nem volt képes a földet maga megművelni, lemondhatott róla egy fiatalabb családtag javára, saját ellátásának garantálásáért cserébe... A szegényeknek emellett különféle bevett helyi kiváltságaik is voltak, kezdve a tarló legeltetésre bocsátása előtti háromnapos tallózás jogától... a templomban való alvás engedélyezéséig, ha nem volt más szállásuk.[2]

Peter Linebaugh arra is rámutatott, hogy a Magna Cartától – különösen az 1217-ben kibocsátott Erdő Cartától – kezdődően garantált volt az özvegyek élelemhez, tűzifához és megélhetéshez való joga.[3] Azonban a szokásjogok elvesztésével ez is megszűnt, pontosan akkor, amikor a reformáció és az új kereskedelmi szellem megtiltotta a jótékony adakozást és az adományok elfogadását – Angliában pedig békebírók által kibocsátott engedélyhez kötötte a koldulást.

Nem meglepő módon sok úgynevezett boszorkány szegény nő volt, akik házról házra járva

koldultak, vagy az Angliában elsőként bevezetett jóléti rendszerből, a szegényadóból éltek. Még a rovásukra írt bűncselekmények is azt jelzik, hogy a parasztság azon részéhez tartoztak, amelynek már nem volt földhasználati vagy szokásjoga, és akik vélhetően nehezteltek szomszédjaik tulajdonára – kezdve az állatokkal, amelyek a hajdan közös földeken legeltek. Jelzésértékű, hogy a C. L'Estrange Ewen által az 1563 és 1603 közötti időszakban az öt London körüli megyében (Hertfordshire, Essex, Kent, Sussex és Surrey megyékben) feljegyzett vádak legalább egyharmada sertések, tehenek, lovak – több esetben halálos kimenetelű – megbabonázása.[4] Amint a *Caliban*ban írtam, a vádakban is említik a „boszorkányok" szegénységét; állítólag az ördög szükség idején meglátogatta őket, és megígérte nekik, hogy többé „nem fognak szűkölködni", és feltehetőleg „húst, ruhát és pénzt" kínált nekik, valamint adósságaik kifizetését.[5]

Nem a szegénység volt azonban a boszorkánysággyádak közvetlen kiváltó oka

Két másik tényező is közrejátszott a boszorkánnyá nyilvánításban. Először is, a boszorkányok nem csupán áldozatok voltak – hanem olyan nők, akik ellenálltak saját elszegényedésüknek és társadalmi kirekesztésüknek. Fenyegették, szemrehányó pillantásokkal illették és megátkozták azokat, akik megtagadták tőlük a segítséget; voltak,

akik hirtelen, hívatlanul megjelentek jobb módú szomszédjaik küszöbén, hogy terhükre legyenek, vagy a gyerekeknek adott kéretlen, apró ajándékokkal igyekeztek elfogadtatni magukat. Perbe fogóik azzal vádolták őket, hogy veszekedősek, rossznyelvűek, viszályt szítanak a szomszédok között – és ezeket a vádakat a történészek gyakran elfogadták. De vajon a fenyegetésekből és a rosszindulatú szavakból nem az elszenvedett igazságtalanságok kiváltotta haragot és az abból fakadó sértettséget, a kirekesztés elutasítását kellene kiolvasnunk?

A boszorkányságvádak hátterében álló gazdasági tényezőkhöz hozzá kell vennünk azt az egyre erősebben nőgyűlölő, intézményes közpolitikát, amely a nőket a férfiaknak alárendelt társadalmi pozícióba szorította, továbbá – a társadalmi rend felforgatásának nyilvánítva – szigorúan büntette függetlenségük bármiféle érvényre juttatását és a szexualitás kijelölt korlátainak bármiféle áthágását. A „boszorkány" olyan „rossz hírű" nő volt, aki fiatalkorában „buja", „kicsapongó", „szabados" viselkedést folytatott. Gyermekei gyakran házasságon kívül születettek, és magatartása ellentétes volt a nőiesség azon modelljével, amelyet a törvényeken, a szószéken és a család átszervezésén keresztül Európa nőlakosságára kényszerítettek ebben az időszakban. Időnként gyógyítóként és a mágia különböző formáinak gyakorlójaként lépett fel, ami népszerűséget biz-

tosított neki a közösségben, de mindinkább azt is jelezte, hogy veszélyt jelent a köznép hatalmának minden formája ellen háborút viselő helyi és nemzeti hatalmi struktúrákra. Hogy vélhetően a füvek és növények tulajdonságainak tapasztalati ismeretén alapuló gyógymódjaik hatásosak voltak-e egyáltalán, vagy csupán bűbájokból és varázsigékből készült placebók voltak, annak itt nincs jelentősége.

Azt, hogy a köznép boszorkányság és egyéb kétes praktikák révén próbálta befolyásolni az események menetét, kellőképpen fenyegetőnek tekintették abban az időszakban, amikor a bekerítések felkeléseket robbantottak ki, a parasztokat pedig csavargókká és koldusokká tették, akik vélhetően égtek a vágytól, hogy felforgassák a világot. A nők sok tiltakozásban részt vettek, és kerítéseket emeltek a közös földek köré.[6] A boszorkányon a hatóságok egyszerre büntették a magántulajdon elleni támadást, a társadalmi alárendeltség megtagadását, a mágikus hiedelmek továbbadását – amely olyan hatalom jelenlétét feltételezte, amelyet a hatóságok nem tudtak ellenőrzésük alá vonni –, valamint az elhajlást attól a szexuális normától, amely a szexualitást és az utódnemzést ekkorra az állam uralma alá rendelte.

Megdöbbentő, hogy mindezek keresztülvitelének igazolásához az ördögöt kellett segítségül hívni – hacsak nem abból indulunk ki, hogy

a boszorkány démonizálása nélkül nem lehetett volna a múltban megtűrt vagy normálisnak tekintett viselkedésformákat szégyenletessé és félelmetessé tenni a nők széles körének szemében, a boszorkány halálát pedig elrettentő tanulságként felmutatni, hogy mi vár rájuk, ha maguk is az ő útjára lépnek. Sok nő le is vonta a tanulságot, és a boszorkányüldözések előrehaladtával maguk is szerephez jutottak a gyanúsításokban. Ritkán fordult elő, hogy közvetlenül beárulták volna a boszorkánysággal gyanúsított nőket, inkább „passzív szerepet" játszottak: tanúskodtak a pereket általában kezdeményező férfiak nyomására.[7]

Talán ezen a nőket nőkkel szembefordító konfrontáción keresztül fejthetjük meg a boszorkányüldözés titkát, valamint a boszorkányüldözés sajátos kapcsolatát a közjavak felszámolásával.

A mai történészek körében divatos az az elképzelés, hogy a meggyilkoltak nem ártatlan áldozatai voltak egy hatalmas léptékű intézményes üldözésnek – amely az eretnekek kivégzéséhez vagy a zsidók nácik általi üldözéséhez fogható. Olyat is hallani, hogy egyes nők büszkén vállalták, hogy boszorkány hírében állnak, és szívességeket, anyagi javakat erőszakoltak ki szomszédjaikból. Felvetették, hogy az olyan vádak, mint a sörkészítés megrontása, a tehenek megbabonázása vagy a gyermekek hirtelen halálának előidézése nem voltak megalapozatlanok. Ám ha valóban voltak olyan nők, akik készségesen követtek el ilyeneket, nem kellene feltennünk a kérdést, hogy mi késztette őket oly heves gyűlöletre egyes szomszédjaik iránt, hogy állataik megölésével, mesterségük tönkretételével, halálos tortúrákkal igyekeztek anyagilag romba dönteni őket? Hogyan magyarázzuk azt, hogy efféle gyűlölet alakult ki a falvakban, ahol egy évszázaddal korábban az élet még a közösségi struktúrák köré szerveződött, és ahol az éves naptárt közös mulatságok és ünneplések tagolták? Vagy a „boszorkány" démonizálása éppen hogy eszközként szolgált az efféle megosztásokhoz, és pont azért volt szükség rá, hogy igazolni lehessen a számkivetést az olyan egyénekkel szemben, akikre egykor mások is és maguk is közemberként – a közjavak részes birtokosaként – tekintettek?

Akárhogy is, a „boszorkányokkal" együtt gyökerestől kiirtottak egy egész világot: számtalan olyan társadalmi/kulturális gyakorlatot és elképzelést, amelyek korábban jellemzőek voltak a kapitalizmus előtti vidéki Európára, de amelyeket az új gazdasági rendre nézve terméketlennek és potenciálisan veszélyesnek ítéltek meg. Ez a világ, amelyet ma babonásnak nevezünk, emlékeztet minket arra: léteznek másféle lehetőségei a világgal alkotott kapcsolatunknak. Így a bekerítésekre a földek egyszerű leválasztásánál tágabb jelenségként kell gondolnunk – úgymint

a tudás bekerítésére, testünk bekerítésére, más emberekkel és a természettel való kapcsolatunk bekerítésére.

Emellett az is további tisztázásra szorul, hogy miként változtatta meg a boszorkányüldözés az állatokhoz való viszonyunkat. A kapitalizmus térhódításával egy új társadalmi ethosz alakult ki, amely nagyra értékelte az ösztönös vágyak fegyelmezésének és munkaerőbe csatornázásának képességét. Ahogy az önuralom vált az emberi lét meghatározó jegyévé, elmélyült az emberek és a „vadállatok" közötti különbségtétel – ami kulturális forradalmat jelentett, hiszen a kapitalizmus megjelenése előtt az állatok és az emberek világa közötti átmenetet folytonosnak vélték: az állatokat gyakran még a beszéd képességével is rendelkező, felelős lényeknek tekintették. Még a tizenhatodik században is élt az állatokról alkotott efféle szemlélet Európa sok részén: volt, hogy kutyákat állítottak bíróság elé az általuk elkövetett „bűncselekmények" miatt, vagy idéztek be tanúként gazdáik tárgyalására, ahol viselkedésükkel képesek voltak bizonyítani a gazda ártatlanságát vagy bűnösségét.[8]

A tizenhetedik századra drasztikus változás állt be, amelyet világosan tükröz Descartes elmélete; eszerint az állatok nem érző gépek. A társnak tekintett állatok tartását egyre nagyobb gyanakvással nézték; az állatokat azon kontrollálhatatlan ösztönösség megtestesüléseként ábrázolták,

amelyet a kapitalizmusnak vissza kell szorítania a fegyelmezett munkás kialakításához. Az állatok érintése, simogatása, a velük való együttélés – amely mindaddig bevett volt vidéken – egyszerre tabu lett. A boszorkányüldözéssel együtt – különösen Angliában – az állatokat is démonizálták, azon elmélet alapján, hogy az ördög a cimboráinak mindennapi segítőtársakat nyújt háziállatok formájában, amelyek a boszorkányok bűntetteinek végrehajtására szolgálnak. Ezek a segítőtársak, „familiárisok" állandó témái az angol pereknek, mint a „boszorkány" – és potenciálisan minden nő – irracionális, bestiális természetének bizonyítékai.

A boszorkányüldözések révén tehát egy új társadalmi és erkölcsi szabályrendszert kényszerítettek az emberekre. Ebben a hatalom minden olyan forrását, amely független volt az államtól és az egyháztól, az ördöngösség gyanúja és a pokoltól való félelem – az abszolút gonoszság földi eljövetelétől való félelem – övezte. Hogy megtestesülését széles körben nőnek feltételezték, mélyrehatóan meghatározta a nők helyzetét abban a kapitalista világban, amelynek kiépítését elősegítették a boszorkányüldözések. Mindez megosztotta a nőket. Megértette velük, hogy ha cinkosokká válnak a „boszorkányok" elleni háborúban, és elfogadják a férfiak vezető szerepét benne, akkor megszerezhetik azt a védelmet, amely megóvhatja őket a hóhértól vagy a máglyától.

És mindenekelőtt megtanította nekik, hogy fogadják el a kialakuló tőkés társadalomban a nekik kijelölt helyet, hiszen miután elismerték, hogy a nők az ördög szolgáivá válhatnak, az ördöngösség gyanúja életük minden pillanatában elkísérte őket.

4

BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS ÉS FÉLELEM A NŐK HATALMÁTÓL

Egyedül áll a szürkületben, kint a szabadban, kezében széles kék szalagot tart, amely körbefutja a mögötte lévő házakat is, amelyek ezért szinte teste folytatásának tűnnek. Rodolfo Morales, Mexikó egyik legnagyobb huszadik századi művésze sok más festménye mellett a *Trazando el Caminót* (Az út kijelölése) (1990) is munkássága fő témájának szentelte: a közösséget anyagként és társadalmi szövetként összetartó női testnek. Morales festménye a boszorkány képének ellenpontja: a rajta látható nyugodt tekintetű, hímzett kötényes nő szinte angyalinak tetszik. Ugyanakkor van benne valami mágikus és titokzatos is, ami azt a női „összeesküvést" idézi, amely a tizenötödiktől a tizennyolcadik századig Európát vérbe borító boszorkányüldözések történelmi igazolásaként szolgált. A kép talán támpontot kínál azokhoz a – történészek számára mindmáig megoldatlan – rejtélyekhez, amelyek ennek az üldözésnek a mélyén meghúzódnak.

Miért irányultak a boszorkányüldözések elsősorban nők ellen? Mivel magyarázható, hogy három évszázadon keresztül nők ezrei váltak

Európában a „belső ellenség" és az abszolút gonosz megtestesítőivé? És hogyan egyeztethető össze az a korlátlan hatalmat sugárzó, már-már mitikus portré, amelyet az inkvizítorok és démonológusok festettek az áldozataikról – mint a pokol teremtményeiről, terroristákról, emberevőkről, az Ördög szolgáiról, akik seprűnyélen lovagolnak vadul az égen – az e bűnökkel megvádolt, majd borzalmasan megkínzott és máglyán elégetett valóságos nők védtelen alakjával?

Az e kérdésekre adható egyik első válasz a „boszorkányok" üldözését a kapitalizmus kialakulása által okozott törésekre vezeti vissza, mindenekelőtt a mezőgazdaság korábbi – a feudális Európában még uralkodó –, közösségi formáinak felszámolására, valamint arra az elszegényedésre, amelybe a pénzalapú gazdaság felemelkedése és a földkisajátítás taszította a vidéki és városi lakosság széles rétegeit. Ezen elmélet szerint ezek a változások a nőket fosztották meg leginkább a hatalmuktól, ezért a legnagyobb valószínűséggel ők váltak áldozattá – különösen az idősebb nők, akik gyakran fellázadtak saját elszegényedésük és társadalmi kirekesztésük ellen, és akik a vádlottak többségét képezték. Másként fogalmazva: a nőket azért vádolták boszorkánysággal, mert a vidéki Európa átszervezése a kapitalizmus hajnalán felszámolta megélhetési eszközeiket és társadalmi hatalmuk alapjait, így nem maradt más választásuk, mint hogy a tehetősebbek jótékonyságától függjenek – egy olyan időszakban, amikor a közösségi kötelékek bomlásnak indultak, és egy új erkölcs kezdett teret hódítani, amely bűncselekménynek nyilvánította a koldulást, és lenézte a középkori világban mindaddig az örök üdvösséghez vezető útnak tekintett jótékonykodást.

Ez az elmélet, amelyet Alan Macfarlane fogalmazott meg elsőként *Witchcraft in Tudor and Stuart England* című művében (1970), bizonyosan helytálló sok boszorkányperre. Kétségtelenül közvetlen kapcsolat van sok boszorkányüldözési eset és a „bekerítések" folyamata között, ezt bizonyítja a vádlottak társadalmi összetétele, az ellenük felhozott vádak, valamint a boszorkány általános karakterizálása is; eszerint a boszorkány egyedül élő, szegény, öreg nő, aki szomszédjai adományaira szorul, keserűen nehezményezi kivetett helyzetét, és gyakran fenyegeti, átkozza azokat, akik megtagadják tőle a segítséget – és akik óhatatlanul őt vádolják minden szerencsétlenségük kiváltásával. Ez a kép azonban nem szolgál magyarázattal arra, hogy miképp tudtak akkora félelmet kelteni ilyen nyomorúságos szerzetek. Emellett arról sem ad számot, hogy sokukat a szexualitás kijelölt korlátjainak áthágásával és a reprodukcióval kapcsolatos bűncselekményekkel (csecsemőgyilkossággal és férfiak impotenssé tételével) vádolták, továbbá hogy az elítéltek között voltak olyan nők, akik bizonyos fokú

hatalomra tettek szert közösségükben, gyógyítóként, bábaként dolgoztak, vagy mágikus gyakorlatokat folytattak, például elveszett tárgyak felkutatását vagy jóslást.

Az elszegényedéssel és a társadalom peremére szorulással szembeni ellenálláson kívül miféle fenyegetést láttak a „boszorkányokban" azok, akik kiirtásukat szorgalmazták? E kérdés megválaszolásához nem elég számba vennünk a kapitalizmus fejlődése által kiváltott társadalmi konfliktusokat: foglalkoznunk kell azzal a gyökeres átalakulással, amely a társadalmi élet minden területét érintette – kezdve a középkori világot mindaddig jellemző reprodukciós és nemek közötti viszonyokkal.

A kapitalizmus azokból a stratégiákból nőtt ki, amelyeket a feudális elit – az egyház, valamint a földbirtokos és a kereskedő osztály – vezetett be válaszul a vidéki és városi proletariátus küzdelmeire, amelyek a tizennegyedik századra válságba sodorták ezen elit uralmát. „Ellenforradalom" volt, amely nem csupán a szabadság új követeléseit fojtotta vérbe, hanem feje tetejére állította világot: új termelési rendszert hívott életre, amely a munka, a gazdagság és az érték másféle – a kizsákmányolás intenzívebb formáit kiszolgáló – felfogásán alapult. Ennélfogva a tőkésosztály a létrejöttétől fogva kettős kihívással szembesült. Egyrészt vissza kellett vernie azt a fenyegetést, amelyet a közjavak egykori részes

birtokosai jelentettek, miután a földkisajátítások nyomán csavargókká, koldusokká és föld nélküli munkásokká váltak, és akik készek voltak fellázadni új uraik ellen, különösen az 1550 és 1650 közötti időszakban, amikor az új világból érkező arany és ezüst okozta infláció „kezelhetetlen mértékben felgyorsult", így az élelmiszerárak az egekbe szöktek, miközben a bérek csökkentek.[1] Ilyen körülmények között bizonyosan tarthattak attól, hogy a saját sanyarú helyzetük miatt nehezítő, házról házra járó, bosszúálló szavakat motyogó öreg nők jelenléte sok paraszti közösségben összeesküvések táptalajául szolgálhat.

Másrészt a kapitalizmus, amely termelési módként az „ipart" jelölte meg a felhalmozás fő forrásának, nem tudott volna meghonosodni anélkül, hogy új típusú egyént és a munkaerő termelőkapacitását fokozó új társadalmi fegyelmet kovácsol. Ennek részeként történelmi küzdelmet vívott minden ellen, ami korlátozhatná a munkások teljes kizsákmányolását, kezdve az egyéneket a természethez, a más emberekhez és a saját testükhöz kötő kapcsolatok hálójával. Ennek a folyamatnak kulcseleme volt a test középkorban uralkodó mágikus felfogásának felszámolása, mivel az olyan erőket tulajdonított neki, amelyeket a tőkésosztály nem tudott kihasználni, amelyek összeegyeztethetetlenek voltak a munkások munkagépekké alakításával, és amelyek még az ezzel szembeni ellenállást is fo-

kozhatták. Ezek a prekapitalista, földműves társadalmakban minden egyénnek, vagy bizonyos különleges egyéneknek tulajdonított sámáni erők voltak, amelyek Európában túlélték a keresztény térhódítás több évszázadát, és amelyeket gyakran beolvasztottak a keresztény szertartásokba és hiedelmekbe.

A nők ellen mint „boszorkányok" ellen irányuló támadást ebben a kontextusban kell kezelni. A reprodukciós folyamathoz fűződő egyedülálló kapcsolatuk miatt sok prekapitalista társadalomban úgy tekintettek a nőkre, mint a természet titkainak különleges ismerőire, akik ennélfogva vélhetően képesek életet kelteni vagy halált előidézni, és felfedezni a dolgok rejtett tulajdonságait. Emellett a mágia gyakorlása (gyógyítóként, füvesemberként, bábaként, szerelmi bájitalok keverőjeként) sok nő számára biztosított megélhetést nyújtó foglalkozást, és kétségkívül bizonyos hatalmat is, ugyanakkor a bosszú veszélyének is kitette őket, ha a gyógymód nem működött.

Ez az egyik oka annak, hogy miért lettek elsődleges célpontjai a nők a mechanikusabb világkép kialakítását célzó kapitalista törekvésnek. A természet világának „racionalizálásához" – ami előfeltétele a szervezettebb munkafegyelem kialakításának és a tudományos forradalomnak – a „boszorkány" megsemmisítésén keresztül vezetett az út. Még azok a leírhatatlan kínzások is,

amelyeknek a megvádolt nőket alávetették, teljességgel más jelentést kapnak, ha a hatalmuk testükből való kiűzésének egy formájaként fogjuk fel őket.

Ebben a kontextusban azt az ábrázolást is át kell értékelnünk, amely szerint a nők szexualitása az ördögtől való, a női „mágia" kvintesszenciája – és amely a boszorkányság meghatározásában központi jelentőségű. A klasszikus értelmezés szerint e jelenség oka az inkvizítorok bujaságában és elfojtott, aszketikus életükből fakadó szadizmusában keresendő. Bár az egyházi személyek részvétele a boszorkányüldözésekben alapvető fontosságú volt azok ideológiai támaszának felhúzásában, a 16–17. századra, az európai boszorkányüldözések legintenzívebb időszakára a boszorkányperek többségét világi bírák folytatták le, és városi önkormányzatok szervezték és fizették. Így fel kell tennünk a kérdést: mit képviselt a női szexualitás a társadalom megreformálására és szigorúbb munkafegyelem bevezetésére törekvő új tőkés elit szemében?

A válasz kereséséhez iránymutatóként szolgálhatnak a szexszel, a házassággal, a házasságtöréssel és az utódnemzéssel kapcsolatban a 16. és 17. században Nyugat-Európa-szerte bevezetett rendeletek; ezek jelzik, hogy a női szexualitásban egyszerre láttak társadalmi fenyegetést és – megfelelő becsatornázás esetén – óriási gazdasági erőt. Ahogy az egyházfőknek és az 1486-ban

megjelent *Malleus Maleficarum*[2] Domonkos-rendi szerzőinek, úgy a születőben lévő tőkésosztálynak is érdekében állt a női szexualitás és gyönyör lealacsonyítása. Erószt, a szexuális vonzalmat mindig is gyanakodva szemlélték a politikai elitek, mert kontrollálhatatlan erő volt. Platón értekezése a szerelem hatásairól *A lakomá*ban ontológiai dimenziót ad ennek a nézetnek. A szerelem a nagy varázsló, a démon, amely egyesíti az eget és a földet, és oly kerekké, oly teljessé teszi az embereket a létezésükben, hogy ha egyszer egyesültek, többé nem győzhetők le. Az egyházatyák, akik a Krisztus utáni negyedik században az afrikai sivatagba mentek, hogy megszabaduljanak a városi élet züllöttségétől és vélhetően Erósz csábításától, kénytelenek voltak elismerni ez utóbbi hatalmát, úgy gyötörte őket a vágy – amelyet csak úgy tudtak elképzelni, mint ördögtől származót. Azóta az egyház mint patriarchális, férfias klán összetartásának védelme érdekében, valamint – a papoknak a női hatalommal szembeni gyengesége nyomán – az egyházi vagyon széthullásának megakadályozása érdekében a papság a női nemet az ördög eszközeként festette le: minél becsesebb a szemnek, annál halálosabb a léleknek. Ez a vezérmotívuma minden démonológiának, a *Malleus Maleficarum*mal, minden idők talán legnőgyűlölőbb írásával kezdve. A felemelkedő burzsoázia folytatta ezt a hagyományt – katolikus és protestáns tagjai

éppúgy, mint a puritánok –, és egy csavarral meg is toldotta: a női vágy elfojtását olyan haszonelvű céloknak rendelte alá, mint a férfiak szexuális igényeinek kielégítése és mindenekelőtt a bőséges munkaerő nemzése. Az ördögűzésnek alávetett és a boszorkányüldözés révén felforgató potenciáljától megfosztott női szexualitást a házasság keretébe terelve lehetett hasznosítani, utódnemzési célokra.

A szűziesség (tisztaság) és az aszkézis keresztény dicséretéhez képest gyakran szokás a múlttal való szakításként beállítani a burzsoá/tőkésosztály által bevezetett szexuális normát és a szex protestáns visszavezetését a házaséletbe – „orvosságként a bujaságra" –, valamint a nők mint feleségek és anyák közösségbeli legitim szerepének elismerését. Ám amit a kapitalizmus visszaemelt a nők elfogadható társadalmi viselkedésének birodalmába, az a szexualitás megszelídített, háziasított formája volt – és mint ilyen, eszközként szolgált a munkaerő reprodukciójához, valamint a munkások lenyugtatására. A kapitalizmusban a szex csak produktív erőként létezhet, a nemzés, illetve a bérmunkát végző férfi munkások felfrissülésének szolgálatába állítva, a társadalom lecsillapítására és a mindennapi lét nyomorúságának kompenzálására. Az új burzsoázia nemi erkölcsének tipikus példája volt Luther Márton apácákhoz intézett parancsa, hogy hagyják el a zárdát, és menjenek férjhez,

mivel a házasság és a bőséges utódnemzés volt nézete szerint a nők számára Isten akaratának beteljesítése és a „legfőbb hivatásuk". „Szüljenek mindhalálig" – jelentette ki. „Erre teremtettek."[3] Egyetlen 16. századi politikai vagy vallási tekintély sem fogalmazta meg ezt a nézetet olyan nyersen, mint Luther, de a nők szexualitásának házaséletre és utódnemzésre korlátozását, valamint a feleségnek a férje iránti feltétlen engedelmességét a társadalmi erkölcs és a politikai stabilitás pilléreként minden országban, hitvallástól függetlenül bevezették. És valóban: a „boszorkányokat" egyetlen más bűncselekménnyel sem vádoltak olyan gyakran, mint „erkölcstelenséggel", amelyet általában a gyermekgyilkossággal, valamint az élet reprodukciójával szembeni, eredendő ellenségességgel hoztak összefüggésbe.

E paramétereken – vagyis a házasságon, az utódnemzésen és a férfiak általi, illetve intézményes ellenőrzés körén – kívül a női szexualitás történelmileg a tőkések számára is társadalmi veszélyt jelentett: fenyegetést a munkafegyelemre, másokra gyakorolható hatalmat, továbbá a társadalmi hierarchiák és az osztályviszonyok fenntartása előtt álló akadályt. Különösen így volt ez a 16. században, amikor a feudális társadalom szexuális viselkedést, valamint és a nők és férfiak közötti nemi érintkezést szabályozó struktúrái válságba jutottak, és új jelenség ütötte fel a fejét: a városokban és vidéken egyaránt

megjelentek a független, egyedül élő nők, akik gyakran prostitúciót folytattak.

Nem meglepő módon a szexuális perverzió vádja éppoly központi szerepet játszott a világi hatóságok által levezetett perekben, mint azokban, amelyeket az inkvizíció kezdeményezett és folytatott le. Az ördöggel való bujálkodás képtelen vádja mögül is az a félelem tűnik elő, hogy a nők „bűbájukkal" megbabonázhatják a férfiakat, hatalmukba keríthetik őket, és olyan vágyat kelthetnek bennük, amelynek hatására minden társadalmi távolságtartásról és kötelezettségről megfeledkeznek. Guido Ruggiero *Binding Passions* című könyve (1993) szerint a tizenhatodik századi Velence kurtizánjainak ily módon sikerült nemeseket házasságkötésre bírniuk – utóbb azonban boszorkánysággal vádolták őket.

A nők kontrollálatlan szexualitásától való félelem a magyarázata annak, hogy miért olyan népszerű a démonológiákban Kirké mítosza, mely szerint a legendás varázslónő a rá vágyakozó férfiakat vadállatokká változtatta – ahogy ugyanezen démonológiák azon spekulációi is, amelyek szerint a nők szeme a „bűbáj" és a „megigézés" erejével képes a férfiakat mozgatni, érintés nélkül. Amikor a boszorkányokat azzal vádolják, hogy „alkut" kötöttek az ördöggel – és ennek részeként rendszerint pénzt is kaptak –, abban az az iránti aggodalom ölt testet, hogy

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

a nők képesek pénzt szerezni a férfiaktól. Ez húzódik meg a prostitúció elítélésének mélyén.

Mindent megtettek tehát, hogy a női szexualitást a férfiakra veszélyesnek fessék le, magukat a nőket pedig oly módon alázzák meg, hogy megfékezzék bennük a vágyat, hogy testükkel vonzzák magukhoz a férfiakat. A történelem folyamán mindaddig soha nem fordult elő, hogy ennyire erőteljes, nemzetközileg szervezett, jogilag jóváhagyott, az egyházak áldásával folyó támadást intézzenek a nők teste ellen. A legcsekélyebb bizonyítékok – általában nem több, mint egy feljelentés – alapján ezreket tartóztattak le, vetkőztettek meztelenre, borotváltak le teljesen, hogy testük minden részét hosszú tűkkel szurkálják meg, az „ördög jelét" keresve – gyakran férfiak jelenlétében, a hóhértól a helyi előkelőségeken át a papokig. És kínszenvedésük ezzel távolról sem ért véget. A valaha kitalált legszadistább kínzásokat a megvádolt nők testén hajtották végre – amely ideális laboratóriumként szolgált a fájdalom és a kínzás tudományának tökéletesítéséhez.

Ahogy a *Caliban and the Witch*ben írtam, a boszorkányüldözés minden nőre kiterjedő rémuralmat hozott, s ebből a nőiesség új modellje nőtt ki. A társadalmi elfogadottság elnyeréséhez a nőknek ezen új modellnek kellett megfelelniük a kialakuló kapitalista társadalomban: nemiségtől mentesnek, engedelmesnek, alázatosnak kellett lenniük, akik beletörődtek a férfiak világának való alávetettségükbe, és természetesként fogadták el, hogy kizárólag a kapitalizmusban teljességgel leértékelt tevékenységeket végezhetnek.

A nőket képtelen vádakkal, szörnyű kínzásokkal és nyilvános kivégzésekkel terrorizálták, mert fel kellett számolni társadalmi hatalmukat – amely üldözőik szemében nyilvánvalóan jelentős volt, még az öregebb nők esetében is. Fennállt ugyanis a veszélye, hogy az öreg nők rossz útra csábítják a fiatalabbakat, és továbbadják nekik a tiltott tudást, például a vetélést előidéző növények ismeretét, valamint közösségük kollektív emlékezetét. Amint Robert Muchembled kiemeli, az idős nők voltak azok, akik emlékeztek az ígéretekre, az elárult bizalomra, a tulajdonok (különösen a földek) kiterjedésére, a szokás szerinti megállapodásokra, és arra, hogy ki volt a felelős ezek megsértéséért.[4] Ahogy a kék szalag a *Trazando el Caminón*, úgy jártak házról házra az öreg nők, történeteket és titkokat adva tovább, szenvedélyeket kötve össze, egymásba fonva a múlt és a jelen történéseit. Ennélfogva jelenlétük zavaró és félelemkeltő volt a modernizálókból újjáalakuló elit számára, amelynek feltett szándéka volt, hogy megsemmisíti a múltat, egészen az ösztönös életük szintjéig ellenőrzése alá vonja az emberek viselkedését, és felszámolja a megszokott kapcsolatokat és kötelezettségeket.

A nők hatalmi struktúrákkal szembeni, evilági fellépéseinek démoni összeesküvésként történő ábrázolására számos példát látni a történelemben, egészen napjainkig. A kommunizmus elleni, McCarthy-féle „boszorkányüldözés" és a „terror elleni háború" is hasonló dinamikát mutatott. A „bűntettek" mitikus mértékű eltúlzása a borzalmas büntetések igazolására hatásos módszer a teljes társadalom terrorizálására, az áldozatok elszigetelésére, az ellenállástól való eltántorításra, és arra, hogy az embereket tömegesen elrettentsék attól, hogy mindaddig normálisnak tekintett dolgokban vegyenek részt.

A boszorkány volt korának kommunistája és terroristája. „Civilizáló" behatásra volt tehát szükség a kapitalista munkafegyelem támaszainak – az új „szubjektivitásnak" és a nemi alapú munkamegosztásnak – a létrehozásához. A boszorkányüldözések szolgáltatták azt az eszközt, amellyel az európai nőknek megtanították új társadalmi feladataikat, és amellyel óriási vereséget mértek Európa „alsóbb osztályaira", akiknek meg kellett tanulniuk, milyen hatalma van az államnak, hogy ezután tartózkodjanak az uralmával szembeni ellenállás mindennemű formájától. A máglyákon nem csak a „boszorkányok" testét pusztították el, hanem mindazokat a társadalmi kapcsolatokat is, amelyek a nők társadalmi hatalmának alapjául szolgáltak, és azt a hatalmas tudásanyagot is, amelyet anyáról lányra szállva

a nők adtak tovább nemzedékről nemzedékre: a gyógynövények ismeretét, a fogamzásgátlás és az abortusz módjait, és hogy milyen varázslattal lehet megszerezni a férfiak szerelmét.

Ez veszett oda minden falu főterén, ahol kivégezték a megvádolt nőket – akiket a legnyomorúságosabb állapotban állítottak közszemlére: vasláncokkal összekötözve, és tűzben elégetve. Amikor képzeletünkben ezt a jelenetet ezrekkel szorozzuk be, elkezdjük megérteni, hogy mit is jelentett a boszorkányüldözés Európa számára – nem csak az indítékai, hanem a hatásai tekintetében is.

5

A „GOSSIP" (PLETYKA) SZÓ JELENTÉSÉRŐL

A nők leírására és lealacsonyítására használt szavak történetének nyomon követése elengedhetetlen annak megértéséhez, hogy miként működik, és hogyan reprodukálja magát a nemi alapú elnyomás. A ma *pletyka* jelentésű angol *gossip* szó emblematikus példa erre. A szó jelentésének alakulásán keresztül nyomon követhetjük a nők elleni támadások kétszáz évét. Anglia modern korának hajnalán az addig „közeli barátnő" értelmű szó jelentése átalakult: az üres, rosszindulatú beszédre kezdték használni, vagyis olyan beszédre, amely potenciálisan viszálykodást szít; ez szöges ellentéte annak a szolidaritásnak, amelyet a nők közötti barátság magában foglal és megteremt. A nők közötti barátságot jelző kifejezés becsmérlő jelentéssel való felruházása arra szolgált, hogy lerombolja a nők társas szerveződését, amely oly erőteljesen volt jelen a középkorban, amikor is a nők által végzett tevékenységek zöme kollektív jellegű volt, és – legalábbis az alsóbb osztályokban – a nők szorosan összetartó közösséget alkottak, amely a modern korban páratlan erő forrása volt.

A szó használatának nyomai gyakoriak a korabeli irodalomban. Az óangol *God* (isten) és *sibb* (rokon) szavakból származó „gossip" eredetileg „keresztszülő"-t jelentett, vagyis azt a személyt, aki a megkeresztelendő gyermekkel spirituális kapcsolatban áll. Idővel azonban a szót tágabb értelemben kezdték használni. A korai modern Angliában a szó a szülés során – a bábán kívül – jelenlévő társakra utalt. Emellett nő barátokra („komaasszonyokra") is használni kezdték, becsmérlő mellékzönge nélkül.[1] A szó mindegyik jelentésében erős érzelmi töltettel bírt. A szó használatát vizsgálva látjuk, hogy a nőket összekötő kötelékeket jelölte a modern kor előtti angol társadalomban.

Az egyik chesteri misztériumjáték különleges példával szolgál erre a konnotációra, amely arra enged következtetni, hogy a „gossip" szó erős kötődést jelölt. A misztériumjátékok a céhtagok alkotásai voltak, akik ezek létrehozásával és finanszírozásával a helyi hatalmi struktúrákban elfoglalt társadalmi pozíciójukat igyekeztek javítani.[2] Ennélfogva elkötelezettek voltak az elvárt viselkedésformák felkarolása és az elítélendők kifigurázása mellett. Bírálták az erős, független nőket, különösen a férjükkel való kapcsolatukat, akinél – a vád szerint – fontosabbak voltak számukra a barátaik. Ahogy Thomas Wright írja *A History of Domestic Manners and Sentiments in England during the Middle Ages* című, 1862-es

művében,[3] a misztériumjátékok gyakran úgy ábrázolták őket, mint akik külön életet élnek, és rendszeresen „nyilvános kocsmákban gyűlnek össze »komaasszonyaikkal« inni és szórakozni". Így a chesteri ciklus egyik misztériumjátékában Noé sürgeti az embereket és az állatokat, hogy szálljanak fel a bárkára, ám felesége a kocsmában ül a komaasszonyaival (barátnőivel), és nem hajlandó indulni a férje hívására, még akkor sem, amikor a víz emelkedni kezd, „ha nem viheti magával a barátnőit".[4] Wright beszámolója szerint a misztériumjáték szerzője a következő szavakat adja (nyilvánvaló rosszallással) Noé felesége szájába:

Jó ég! Mi ez, Noé???
Mondd, ez neked egy hajó?!?
Én egy ilyen vacakkal
a várost nem hagyom el!
...
Én a bárkába nem megyek!
Ez a válaszom, mondd meg!
...
Sok barátnőm itt maradna mind...
Megmentem őket, meg én!
Szent Jánosra mondom!
...
Nem mozdulok én!
Mert itt a sok barátnőm,
Csak velük megyek én, vagy sehogy!

A bárkánkban elférnek mindahányan,
Jaj, ne hagyjuk őket veszni hát!
Menj, keress másik asszonyt![*]

A jelenet tettlegességgel zárul, amelyben a feleség megveri a férjét.

„A kocsma volt a közép- és alsóbb rendű nők kedvelt helye, ahol inni és tereferélni gyűltek össze" – mutat rá Wright. „A komaasszonyok kocsmabeli összejöveteleiről sok tizenötödik-tizenhatodik századi népdal született Angliában és Franciaországban is."[6] Példaként idéz egy dalt, valószínűleg a tizenötödik század közepéről, amely az egyik ilyen összejövetelről szól. Ebben a nők, akik „véletlenül találkoztak", úgy döntenek, oda mennek, „ahol a legjobb a bor". Kettesével indulnak el, hogy ne keltsenek feltűnést, és ne vonják magukra férjeik figyelmét.[7] Ott aztán a bort dicsérve panaszkodni kezdenek a házasságukra. Amikor hazaindulnak, külön-külön utakon mennek, és „azt mondják férjeiknek, hogy a templomban voltak".[8]

A misztérium- és moralitásjátékok ahhoz az átmeneti időszakhoz tartoznak, amelyben a nők még számottevő társadalmi hatalommal rendel-

[*] Az eredeti chesteri misztériumjátéknak nincs magyar fordítása, Benjamin Britten ez alapján írt, *Noye's Fludde* (*Noé bárkája*) című operáját azonban Philipp György fordításában és rendezésében 2012. szeptemberében, a Fesztiválzenekar produkciójaként mutatták be Budapesten, a Művészetek Palotájában. A fenti részlet ebből a fordításból származik. *(A fordító.)*

keztek, de társadalmi helyzetük egyre ingatagabbá vált a városokban, mivel a színjátékok előadását szponzoráló céhek mindinkább kizárták őket soraikból, és új határokat létesítettek az otthon és a nyilvános tér között. Így aztán nem meglepő, hogy a nőket gyakran megbüntették bennük, és veszekedősnek, agresszívnak ábrázolták, akik készek összecsapni férjükkel. Jellegzetes példája volt ennek a „nadrágért folytatott csata" ábrázolása, amelyben a nő dominaként jelent meg: férjét megkorbácsolta, vagy négykézlábra kényszerítette és hátára ülve meglovagolta. A szerepek e felcserélése egyértelműen azon férfiak megszégyenítését célozta, akik hagyták, hogy feleségük legyen „felül".[9]

Ezek a szatirikus ábrázolások, mint az erősödő nőgyűlölet kifejeződései, a céhek azon törekvését szolgálták, hogy kizárólag férfiak számára fenntartott szervezetekké váljanak. A nők erős, magabiztos alakokként való bemutatása ugyanakkor a nemek közötti viszonyok korabeli természetét is tükrözte, mivel a nőket sem vidéken, sem a városokban nem a férfiak tartották el: saját tevékenységeik voltak, és életük, munkájuk nagy részét más nőkkel osztották meg. A nők az élet minden területén együttműködtek egymással. Varrtak, ruhát mostak, és más nőkkel körülvéve szültek: a férfiakat szigorúan kizárták a szülő nő szobájából. Jogállásuk is ezt a nagyobb autonómiát tükrözte. A tizennegyedik századi

Itáliában még önállóan fordulhattak bírósághoz, hogy feljelentsék az őket bántalmazó vagy zaklató férfiakat.[10]

A tizenhatodik századra azonban romlani kezdett a nők társadalmi helyzete, és túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a szatírát felváltotta a nők ellen viselt háború, különösen az alsóbb osztályokban: megnövekedett a „perlekedőnek" mondott nők és hatalmaskodó feleségek elleni támadások, illetve a boszorkánysággal kapcsolatos vádak száma.[11] Emellett megfigyelhető a *gossip* szó jelentésének változása is: egyre inkább a haszontalan beszélgetést folytató nőkre használták.

A szó hagyományos jelentése továbbra is fennmaradt. Samuel Rowlands 1602-es *Tis Merrie When Gossips Meete* című, szatirikus színdarabjában – amelyben három londoni nő órákon át beszélget egy kocsmában a férfiakról és a házasságról – a szó a női barátság értelmében szerepel, jelezve, hogy „a nők megteremthették saját közösségi hálóikat és saját közösségi terüket", és szembeszállhattak a férfi tekintéllyel.[12] A század előrehaladtával azonban a szó negatív jelentésárnyalata lett domináns. Ez az átalakulás kéz a kézben járt a patriarchális tekintély erősödésével a családon belül, valamint a nők kizárásával a kézművességből és a céhekből.[13] A bekerítések folyamatával együttesen ez a „szegénység elnőiesedéséhez" vezetett.[14] A család – és benne a feleséggel és a gyermekekkel szemben az állam hatalmát

képviselő férfi tekintély – megszilárdulása, valamint a korábbi megélhetési források elvesztése a nők hatalmát és a nők közötti barátságokat egyaránt meggyengítette.

Míg a középkor végén még lehetett úgy ábrázolni a feleséget, mint aki szembeszáll a férjével, és akár össze is csap vele, addig a tizenhatodik század végére súlyos büntetés várhatott a feleségre a függetlenség bármiféle megnyilvánulásáért és a férjével szembeni bírálatért. Az engedelmesség – ahogy a korabeli irodalom szüntelenül hangoztatta – a feleség első számú kötelessége volt, amelynek az egyház, a törvény és a közvélemény szerzett érvényt, valamint végső esetben a perlekedő asszonyok számára bevezetett olyan kegyetlen büntetések, mint a nyelvbilincses szájkosár, egy fémből és bőrből készült szadista szerkezet, amely „megzabolázta" a nő nyelvét, és kitépte, ha beszélni próbált. A nő fejét körülfogó fémkerethez csatlakozó kétujjnyi hosszúságú, egyujjnyi szélességű nyelvbilincs a szájüregbe nyúlt, és lenyomta a nyelvet; gyakran tüskékkel volt kiverve, így fájdalmat okozott, ha az illető megmozdította a nyelvét, és ezáltal lehetetlenné tette a beszédet („lakatot tett a szájra").

1567-ből, Skóciából származik az első feljegyzés erről a kínzóeszközről, amelyet az alsóbb osztályokba tartozó, „perlekedőnek", „zsémbesnek", lázadónak ítélt – és gyakran boszorkánysággal vádolt – nők büntetésére használtak. Az olyan feleségeket is, akiket boszorkánynak, makrancosnak, perlekedőnek tekintettek, rákényszerítették, hogy fejükre rögzítve viseljék.[15] A szégyenálarcnak is nevezett eszköz egyik angol neve – *gossip's bridle* – a *gossip* szó jelentésének változását tanúsítja. Amikor a megvádolt személy fejére és szájára rázártak egy ilyen eszközt, és úgy vezették végig a városon, hogy kegyetlenül, nyilvánosan megalázzák, az bizonyosan rettegést keltett minden nőben: láthatták, mi vár rájuk, ha nem maradnak alázatosan engedelmesek. Jelzésértékű, hogy az Egyesült Államokban a rabszolgák rendszabályozására használták – Virginiában például a tizennyolcadik századig.

A magabiztos/lázadó nőket gyakran vetették alá a kínzás egy másik formájának, a „vízbemártó széknek",[16] amelyet prostituáltak és a bekerítésekkel szembeni lázadásokban részt vevő nők büntetésére is használtak. A székhez kötözött nőt „ülő helyzetben tóba vagy folyóba merítették". D.E. Underdown szerint „1560 után kezdtek megsokasodni a használatára utaló bizonyítékok".[17]

A nőket „perlekedésért" is bíróság elé állították és megbírságolták, miközben a papok prédikációikban keltek ki az ilyen nők nyelve ellen. A feleségektől mindenekelőtt azt várták el, hogy hallgassanak, „kérdés nélkül engedelmeskedjenek a férjüknek", és „félelemmel vegyes áhítattal tekintsenek rá". Arra utasították őket, hogy férjükre és otthonukra összpontosítsák figyelmüket,

és ne időzzenek az ablaknál, ajtónál. Még attól is eltanácsolták őket, hogy túl gyakran látogassák családjukat házasságkötésük után, mindenekelőtt pedig attól, hogy nő barátaikkal töltsék az időt. Majd 1547-ben „kiáltványt adtak ki, amely megtiltotta, hogy a nők egymással találkozzanak, hogy fecsegjenek és beszélgessenek", a férjeknek pedig megparancsolta, hogy „tartsák otthon feleségüket".[18] A női barátságok lettek a boszorkányüldözések egyik célpontja. A perek során a vádlott nőket kínzásokkal kényszerítették egymás feljelentésére: barátok egymás ellen, lányok a saját anyjuk ellen vallottak.

Ilyen viszonyok között alakult át az egykor barátságot és ragaszkodást jelző „gossip" szó becsmérlő és nevetségessé tevő értelművé. Amikor pedig továbbra is régi jelentésében használták, új konnotációk rakódtak rá: a tizenhatodik század végén olyan nők informális csoportjára utalt, akik a magánélet elmarasztalásával vagy nyilvános rituálékkal szereztek érvényt a társadalmilag elfogadható viselkedésnek, ami arra utal, hogy a nők közötti együttműködést – mint például a bábák esetében – a társadalmi rend fenntartásának szolgálatába állították.

Pletykálkodás és a női nézőpont kialakulása

A *gossip* szó ma pletykát jelent, vagyis olyan informális beszédet, amely a tárgyát képezők számára gyakran ártalmas. A pletyka többnyire mások

felelőtlen becsmérléséből merít elégtételt; olyan információk továbbadása, amelyeket nem a nyilvánosságnak szántak, de amelyek alkalmasak arra, hogy tönkretegyék az emberek jó hírét. És egyértelműen „női beszéd".

A nők azok, akik „pletykálkodnak", vélhetően azért, mert nincs jobb dolguk, kevésbé férnek hozzá a valódi tudáshoz és információkhoz, és strukturálisan képtelenek tényeken alapuló, racionális diskurzust felépíteni. Így tehát a pletyka szerves része a nők személyisége és munkája leértékelésének, különös tekintettel a házimunkára, amely állítólag ideális táptalaj a pletykálkodás virágzásához.

A „pletyka" e fogalma, mint láttuk, egy sajátos történelmi kontextusban jelent meg. Más kulturális hagyományok szemszögéből tekintve ez a „haszontalan női beszéd" valójában teljesen másnak tűnne. A világ számos részén a nőket régóta az emlékezet szövőinek tekintik: ők tartják életben és adják tovább a következő nemzedékeknek a múlt hangjait és a közösségek történeteit, és ezáltal ők teremtik meg a kollektív identitást és a mély összetartozás-érzést. És ők adják át a megszerzett ismereteket és bölcsességeket is, a gyógymódoktól a szívügyeken át az emberi viselkedés megértéséig – kezdve a férfiakéval. Mindezen ismeretek megszerzését és ápolását „pletykaként" megbélyegezni a nők lealacsonyításának része, egyben továbbvitele a démonológusok által

a nőkről kialakított sztereotip képnek, amely szerint hajlamosak a rosszindulatra, irigyek mások vagyonára és hatalmára, és készek meghallgatni az ördög mondanivalóját. Ezen a módon hallgattatták el a nőket, és zárják ki mind a mai napig sok olyan helyről, ahol a döntéseket meghozzák, így fosztják meg őket annak lehetőségétől, hogy maguk fogalmazzák meg saját tapasztalataikat, és így kényszerítik rájuk, hogy megbirkózzanak a férfiak róluk alkotott, nőgyűlölő vagy idealizált nőképeivel. De egyre inkább visszaszerezzük tudásunkat. Ahogy egy nő nemrégiben megfogalmazta egy találkozón, a boszorkányság, a mágia annyit jelent: „tudjuk, hogy tudjuk".

MÁSODIK RÉSZ

A TŐKEFELHALMOZÁS ÚJ FORMÁI ÉS BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS NAPJAINKBAN

6

GLOBALIZÁCIÓ, TŐKEFELHALMOZÁS ÉS NŐK ELLENI ERŐSZAK – NEMZETKÖZI ÉS TÖRTÉNETI PERSPEKTÍVÁBÓL

A boszorkányüldözés új formái egyre inkább elterjednek a világ számos részén. A naponta meggyilkolt nők száma világszerte erőteljesen nő. Egyre több bizonyíték utal arra, hogy új háború zajlik a nők ellen. Mik ennek az indítékai, és milyen logika húzódik meg mögötte? Ezeket a kérdéseket a témával foglalkozó, egyre bővülő szakirodalomra – elsősorban latin-amerikai feminista aktivisták/tudósok munkájára – alapozva vizsgálom az alábbiakban: az erőszak új formáit történelmi kontextusba helyezve elemzem a tőkés fejlődés múlt- és jelenbeli hatásait a nők életére és a nemek közötti viszonyokra. Ezek fényében megvizsgálom továbbá a kapcsolatot ezen erőszak különféle formái – családon belüli, családon kívüli, intézményes erőszak – között, és azokat az ellenállási stratégiákat, amelyek révén a nők világszerte igyekeznek annak véget vetni.

Bevezetés

A feminista mozgalom kezdete óta a nők elleni erőszak mindig is kulcsfontosságú volt a feminista szerveződésben, és ez inspirálta az először 1976 márciusában, Brüsszelben összehívott Nők Elleni Bűncselekményekkel Foglalkozó Nemzetközi Törvényszéket *(International Tribunal on Crimes against Women)*, amelyre negyven országból érkeztek nők, és hoztak tanúvallomásokat kényszeranyaságról és -sterilizációról, nemi erőszakról, fizikai bántalmazásról, elmegyógyintézetbe zárásról és a börtönökben fogva tartott nőkkel szembeni brutális bánásmódról.[1] Azóta megsokasodtak az erőszakkal szembeni feminista kezdeményezések, ahogy a különböző országokban hozott törvények is a nők helyzetével foglalkozó ENSZ-világkonferenciák nyomán. A nők elleni erőszak azonban távolról sem mérséklődött: a világ minden részében erőteljesen megnövekedett, olyannyira, hogy halálos formájára a feministák ma már a „nőgyilkosság" (feminicídium) szót használják. És túl azon, hogy a – megölt és bántalmazott nők számában mért – erőszak tovább növekedett, egyben nyilvánosabbá és brutálisabbá is vált, amint azt a feminista írók kimutatták, és ma olyan formákat ölt, amelyek korábban csak háború idején fordultak elő.[2]

Mik a mozgatórugói az erőszak e fokozódásának, és mit árul el mindez a globális gazdaságban, illetve a nők társadalmi helyzetében vég-

bemenő átalakulásokról? Ezekre a kérdésekre sokféle válasz adható, de egyre több bizonyíték szól amellett, hogy az erőszak felerősödésének alapvető kiváltó okai a tőkefelhalmozás új formái, amelyek a földek kisajátításával, a közösségi kapcsolatok lerombolásával, valamint a nők testének és munkájának fokozódó kizsákmányolásával járnak.

Másként fogalmazva: *a nők elleni új erőszak olyan strukturális tendenciákban gyökeredzik, amelyek mindenkor a tőkés fejlődés és az államhatalom velejárói.*

Kapitalizmus és nők elleni erőszak

A tőkés fejlődés a nők elleni háborúval kezdődött: a boszorkányüldözésekkel, amelyek a 16. és 17. században Európában és az Újvilágban ezrek halálát eredményezték. Amint *Caliban and the Witch* című könyvemben (2004) írtam, ez a történelemben mindaddig példátlan jelenség kulcseleme volt annak a folyamatnak, amelyet Marx eredeti tőkefelhalmozásként definiált, mivel lerombolta a női szubjektumok és női gyakorlatok egész univerzumát, amely korábban útját állta a tőkés rendszer kialakításához szükséges alapoknak: a tömeges munkaerő felhalmozásának és a szigorúbb korlátokat szabó munkafegyelem bevezetésének. A nők „boszorkányokként" történő megjelölése és üldözése előkészítette a terepet a nők bezárásához a fizetetlen házimunka világába Európában, és legitimálta a nők alárendelését a férfiaknak – a családon belül és azon túl egyaránt. Emellett ellenőrzést biztosított az államnak a nők reproduktív képessége fölött, ezáltal garantálta a munkások nemzedékeinek utánpótlását. Ily módon a boszorkányüldözések nyomán egy sajátosan kapitalista, patriarchális rend épült ki, amely mind a mai napig fennáll, bár a nők ellenállására és a munkaerőpiac változó igényeire adott válaszok folyamatosan igazítottak rajta.

A boszorkánysággal vádolt nők által elszenvedett kínzásokból és kivégzésekből más nők is hamar megtanulták, hogy engedelmesnek kell lenniük: szó nélkül el kell fogadniuk a kemény munkát és a férfiak által elkövetett bántalmazásokat ahhoz, hogy a társadalom befogadja őket. A tizennyolcadik századig a szembeszegülőket szégyenálarcnak is nevezett nyelvbilincses szájkosárral büntették: a rabszolgák megzabolázására is használt bőrszíjas fémszerkezettel, amely körülfogta a fejet, és felhasította a nyelvet, ha viselője beszélni próbált. Az erőszak férfi- és nőspecifikus formáit rendszeresen használták az amerikai ültetvényeken is, ahol a tizennyolcadik századra a rabszolgatartók által a rabszolganők ellen elkövetett szexuális támadásokból a szisztematikus nemi erőszak politikája bontakozott ki; az ültetvényesek így próbálták az Afrikából behozott rabszolgákat a virginiai központú helyi

tenyésziparral kiváltani.[3]

A nők elleni erőszak a boszorkányüldözések befejezése és a rabszolgaság eltörlése után sem szűnt meg. Épp ellenkezőleg: normalizálódott. Az 1920-as, 1930-as években, az eugenikai mozgalom csúcsán a női „szexuális promiszkuitást" gyengeelméjűségként állították be, és elmegyógyintézetbe zárással vagy sterilizálással büntették.[4] A színes bőrű, szegény nők, valamint a szexualitást házasságon kívül gyakorló nők sterilizálása egészen az 1960-as évekig folytatódott, délen és északon egyaránt, és ez lett „a születésszabályozás leggyorsabban terjedő formája az Egyesült Államokban".[5] A nők elleni erőszak körébe kell sorolnunk a lobotómia elterjedt használatát a depresszió gyógyítására az 1950-es években; ezt a fajta műtétet ideálisnak tartották a – gondolkodást vélhetően nem igénylő – házimunka végzésére hivatott nők számára.

Amint Giovanna Franca Dalla Costa *Un lavoro d'amore* (Szerelemből végzett munka) című könyvében (1978) rámutat, kiemelten fontos, hogy az erőszak hallgatólagos lehetőségként mindig is jelen volt a szűk családban, mivel a férfiak bérükön keresztül hatalmat kaptak a nők fizetetlen házimunkájának felügyeletére, a nők szolgákként való használatára és megbüntetésükre, ha ezt a munkát megtagadnák. A férfiak által elkövetett családon belüli erőszakot ezért egészen a közelmúltig nem tekintették bűncselekménynek. Párhuzamosan azzal, hogy az állam törvényesítette a szülők jogát gyermekeik megbüntetésére, mintegy a jövőbeli munkavállalók képzésének részeként, a nők elleni, családon belüli erőszakot is legitim válaszként nézte el az igazságszolgáltatás és a rendőrség azért, amiért nem teljesítették háztartásbeli kötelességeiket.

Míg a nők elleni erőszak a családi és nemek közötti viszonyok strukturális aspektusaként normalizálódott, az elmúlt évtizedek fejleményei túlmennek e norma határain. Példaértékű az a gyilkosságsorozat, amely a texasi El Pasóval határos mexikói Ciudád Juárezben játszódott le az elmúlt húsz évben: több száz nő tűnt el, majd kínzások nyomait viselő holttestük gyakran közterületeken került elő. Nem elszigetelt esetről van szó. A nők elrablása és meggyilkolása ma a mindennapok valósága Latin-Amerikában, és az 1980-as években a régió számos országát vérbe borító „piszkos háborúk" emlékeit idézi. A tőkésosztály kész felforgatni a világot, hogy konszolidálja hatalmát – amelyet megingattak az 1960-as és 1970-es évek antikolonialista, feminista és apartheidellenes küzdelmei, köztük a Black Power mozgalom is. Ehhez az emberek reprodukciós eszközei ellen indít támadást, és állandó háborúra rendezkedik be.

Más szóval az a tézisem, hogy a nők elleni erőszak eszkalációjának vagyunk tanúi – különös tekintettel az afrikai felmenőkkel rendelkező

és az amerikai őslakos nőkre –, mivel a „globalizáció" nem más, mint a politikai eszközökkel végrehajtott újragyarmatosítás folyamata, amely megfellebbezhetetlen ellenőrzést kíván biztosítani a tőke számára a világ természeti kincsei és az emberi munkaerő fölött, ez pedig nem valósítható meg a közösségek reprodukciójáért közvetlenül felelős nők támadása nélkül. Nem meglepő, hogy a nők elleni erőszak intenzívebb a világ azon részein (a szubszaharai Afrikában, Latin-Amerikában és Délkelet-Ázsiában), amelyek természeti erőforrásokban gazdagabbak – így ezek a területek mára kereskedelmi célokra lettek kijelölve –, és ahol a gyarmatellenes küzdelem a legerőteljesebb. A nők kegyetlen bántalmazása alapvető szerepet játszik az „új bekerítésekben".[6] Előkészíti a terepet a földrablásokhoz, a privatizációkhoz és a hosszú évek óta egész térségeket feldúló háborúkhoz.

A nők ellen végrehajtott támadások brutalitása gyakran annyira szélsőséges, hogy nehéz célszerűséget tulajdonítani neki. A Latin-Amerikában működő félkatonai szervezetek által a nők testén végrehajtott kínzások kapcsán Rita Laura Segato „expresszív erőszakról" és „pedagógiai célú kegyetlenségről" beszél, és úgy érvel, hogy ezek célja a terrorizálás, és annak megüzenése – először a nőknek, majd rajtuk keresztül a teljes lakosságnak –, hogy nincs kegyelem.[7] Amikor napjainkban a bánya- és olajipari vállalatok hatalmas területeket tisztítanak meg a lakosságtól Afrikában és Latin-Amerikában, otthonaik, mezőgazdasági területeik és ősi földjeik elhagyására kényszerítve az embereket, a nők elleni erőszak kulcsfontosságú szerepet játszik a falvak tucatjainak elköltöztetésében. Ez mintegy kiegészíti a nemzetközi intézmények – úgymint a Világbank és az ENSZ – megbízatását, amelyek a globális gazdaságpolitika alakításával és a bányászati szabályok lefektetésével végső soron felelősek azoknak a neokoloniális feltételeknek a kialakulásáért, amelyek között ezek a vállalatok az érintett helyszíneken működnek. Az ő irodáik és fejlesztési terveik folyományaként dugják fel nők hüvelyébe és sütik ott el pisztolyaikat a Kongói Demokratikus Köztársaság gyémánt-, koltán- és rézbányarégióiban a milíciák tagjai, vagy hasítják fel késeikkel a terhes nők hasát a guatemalai katonák azokban a támadásokban, amelyeket mindmáig a felkelések leverését célzó háborúnak állítanak be. Segatónak igaza van. Az efféle erőszak nem fakadhat a közösségek mindennapi életéből. Ez „kézikönyvszerű erőszak". A büntetlenség tökéletes garantálása mellett kell kiszámítani, megtervezni és végrehajtani – pontosan úgy, ahogy ma a bányavállalatok teljes büntetlenséggel szennyezik a földeket, folyókat, patakokat halálos vegyszereikkel, miközben az ezekből a természeti erőforrásokból élő embereket biztonsági őrök börtönzik be, ha ellen mernek állni.

Bárki legyen is a közvetlen elkövető, kizárólag nagy hatalmú államok és intézmények adhatnak zöld utat az efféle pusztításnak, és biztosíthatják, hogy a bűnösöket sose állítsák bíróság elé.

Alapvető fontosságú hangsúlyozni, hogy a nők elleni erőszak kulcseleme ennek az új, globális háborúnak – nem csupán az előidézett borzalmak vagy az általuk közvetített üzenetek miatt, hanem amiatt is, amit maguk a nők képviselnek közösség-összetartó képességük, valamint a biztonság és a jólét nem kereskedelmi jellegű elképzeléseinek védelme révén. Afrikában és Indiában például egészen a közelmúltig a nők hozzáfértek a közösségi földekhez, és munkanapjuk jelentős részét önellátó gazdálkodási feladatokkal töltötték. Mind a közösségi földhasználat, mind az önellátó mezőgazdaság ellen erős intézményes támadás indult: a Világbank a globális szegénység egyik okaként kárhoztatta ezeket, abból a feltevésből indulva ki, hogy a föld „halott vagyoni eszköz", ha nem jegyzik be jogszerűen és nem használják biztosítékként banki kölcsönök felvételéhez, amelyek révén valamiféle vállalkozói tevékenységet lehet indítani.

A valóságban éppen az önfenntartó mezőgazdaságnak köszönhetően tudták sokan túlélni a brutális megszorításokat. Ám a Világbankéhoz hasonló bírálatokat addig ismételgették a kormányzati tisztviselőkkel és helyi vezetőkkel folytatott számtalan találkozón, amíg célt nem értek

Afrikában és Indiában, így a nőknek fel kellett hagyniuk az önellátó termeléssel, és férjeik segítőiként kellett elkezdeniük dolgozni az árutermelésben. Amint Maria Mies rámutatott, ez a kikényszerített függőség az egyik konkrét módja vidéken a nők „fejlődésbe történő bevonásának" – ami önmagában is erőszakos folyamat. Ezt a folyamatot a „patriarchális férfi-nő viszonyokban rejlő erőszak garantálja", és a nők leértékeléséhez vezet, ennélfogva a közösségükben élő férfiak haszontalan lényekként tekintenek rájuk (különösen öreg korukban), akiknek vagyona és munkája fenntartások nélkül kisajátítható.

A földtulajdonnal kapcsolatos törvények és normák, valamint az értékforrás fogalmának változásaiban gyökerezik alighanem az a jelenség, amely sok szenvedést okozott a nőknek az 1990-es évek óta, különösen Afrikában és Indiában: a boszorkányüldözés visszatérése. Számos tényező játszik szerepet a boszorkányüldözések újbóli megjelenésében, egyebek között a közösségi szolidaritás megszűnése, egyrészt a több évtizedes elszegényedés miatt, másrészt az AIDS és más betegségek pusztítása nyomán az olyan társadalmakban, amelyekben elharapózott az alultápláltság, és összeomlottak az egészségügyi ellátórendszerek. További tényező a neokálvinista evangélikus szekták terjedése, ezek ugyanis azt hirdetik, hogy a szegénységet az egyéni hibák vagy a boszorkányok gonosz tettei

okozzák. Megfigyelték ugyanakkor, hogy a boszorkánysággal kapcsolatos vádak gyakrabban fordulnak elő a kereskedelmi projektek számára kijelölt területeken, illetve ott, ahol földprivatizációs folyamatok zajlanak (mint például India törzsi közösségeiben), és amikor a vádlottaknak van elkobozható földje. Afrikában az áldozatok egyedül élő, idősebb nők, akik számára a földjük biztosít megélhetést, a vádlók pedig közösségeik fiatalabb tagjai, sőt esetenként saját családtagjaik, jellemzően munkanélküli fiatalok, akik úgy vélik, ezek az idős nők bitorolják azt, ami nekik járna. A vádlókat esetenként más szereplők is manipulálják a háttérből – például helyi vezetők, akik gyakran összejátszanak az üzleti érdekek képviselőivel.[8]

A tőkefelhalmozás új formái más módokon is szítják a nők elleni erőszakot. A munkanélküliség, a bizonytalan munka és a család keresetének erőteljes csökkenése kulcsfontosságú. A jövedelmüktől megfosztott férfiak a családjukban élő nőkön vezetik le frusztrációjukat, vagy a nők testének és munkájának kizsákmányolásával igyekeznek visszaszerezni az elvesztett pénzt és társadalmi presztízst. Ez történik a „hozománygyilkosságok" esetében Indiában: a középosztálybeli férfiak megölik feleségüket, ha nem hoz elegendő vagyont a házasságba, vagy ha másik nőt akarnak feleségül venni, hogy ezáltal új hozományt szerezzenek. További példa a szexuális

célú emberkereskedelem, a szexipar terjeszkedésének kulcseleme; ezt túlnyomórészt olyan férfi bűnszervezetek irányítják, amelyek a rabszolgamunkát „annak legdurvább formájában" képesek az érintettekre kényszeríteni.[9]

Itt az egyéni mikropolitika az intézményes makropolitikát utánozza, és összefonódik vele. A tőke számára – csakúgy, mint a munkabizonytalanság helyzetébe került férfiak számára – a nők értéke mindinkább abban az olcsó fizetett munkában rejlik, amelyet munkaerejük vagy testük piaci áruba bocsátásával tudnak nyújtani, semmint abban a fizetetlen házimunkában, amely mellé a férfi részéről stabil jövedelem volna szükséges – ezt azonban napjaink kapitalizmusa igyekszik felszámolni, a lakosság néhány szektora kivételével. Az a munka, amelyet a nők otthon, valamint az új nemzedékek megteremtése révén végeznek, nem szűnt meg, azonban ma már nem elégséges feltétele a társadalmi elfogadottságnak. Sőt, a várandósság gyakran tehertétel, amely jelentősen növeli a nők erőszakkal szembeni kiszolgáltatottságát, mivel a férfiak nehezen vállalják a vele járó felelősséget. Emiatt az újonnan kialakuló politikai gazdaság erőszakosabb családi kapcsolatoknak ad táptalajt, mivel a nőktől elvárják, hogy ne függjenek a férfiaktól, és keressenek maguk is pénzt – ugyanakkor bántalmazzák őket, ha nem teljesítik háztartásbeli kötelességeiket, vagy több hatalmat követelnek

a család fenntartásához való pénzbeli hozzájárulásuk elismeréseként.

Amikor a nők kénytelenek otthonukat elhagyni, emigrálni, vagy reproduktív munkájukat az utcán végezni (eladóként, kereskedőként vagy szexmunkásként), hogy fenn tudják tartani családjukat, akkor az ellenük irányuló erőszak új formái jelennek meg. Minden bizonyíték arra utal, hogy a nők bevonása a globális gazdaságba erőszakos folyamat. Köztudott, hogy a latinamerikai migráns nők fogamzásgátlót szednek, mert számítanak rá, hogy a mára militarizálódott határrendészet tagjai megerőszakolják őket. Az utcai árusok összecsapnak az áruikat elkobozni próbáló rendőrökkel. Ahogy Jules Falquet megjegyezte: amikor a nők egy férfi kiszolgálásáról több férfi kiszolgálására állnak át (főzés, takarítás, szexuális szolgáltatások nyújtása), akkor a velük szembeni önuralom hagyományos formái leépülnek, így a nők jobban ki lesznek téve a bántalmazásnak. A férfiak által egyénileg elkövetett erőszak is egyfajta válasz a nők autonómiát és gazdasági függetlenséget követelő határozottabb fellépésére, vagy egyszerűbben fogalmazva: a feminizmus erősödésével szembeni ellencsapás.[10] Ez a fajta erőszak robbant ki a montreali École Polytechnique egyetemen 1989. december 6-án lezajlott mészárlásban, amikor egy férfi egy osztályterembe lépve különválasztotta a férfiakat és a nőket, majd „Mindannyian kibaszott feministák vagytok" felkiáltással tüzet nyitott a nőkre, és tizennégyet megölt. A nőgyűlölethez rasszizmus is társul. Az Egyesült Államokban az 1980-as évek óta stabilan nő a nőgyilkosságok száma: évente több mint háromezer nőt ölnek meg. Ugyanakkor a színes bőrű nők elleni gyilkosságok ritkábban kapnak médiafigyelmet, és ritkábban is oldják meg ezeket az ügyeket, mint a fehér nők elleni gyilkosságokat – elég megnézni, milyen kimért tempóban haladnak az alacsony jövedelmű afrikai amerikai nők ellen Los Angelesben és más városokban elkövetett sorozatgyilkosságok nyomozásai. A nőgyűlölethez transzfóbia is társul. 2010 és 2016 között legalább 111 transznemű és gender-nonkonform embert gyilkoltak meg az Egyesült Államokban; többségük fekete transz nő volt. Az Erőszakellenes Programok Nemzeti Koalíciója (National Coalition of Anti-Violence Programs, NCAVP) szerint 23 ilyen emberölés történt 2016-ban; ez az NCAVP által valaha feljegyzett legmagasabb szám. Kanadában is erősödik a rasszizált erőszak. Több tucat – túlnyomórészt amerikai őslakos – nő tűnt el, majd került elő holtan a ma Könnyek országútjának nevezett út mentén.[11]

Az erőszak ezen formái nyilvánvalóan eltérnek azoktól, amelyeket a félkatonai szervezetek, a kábítószerbandák, a vállalati magánhadseregek tagjai vagy a biztonsági őrök követnek el a nőkkel szemben, mégis mély kapcsolat van

a kettő között. Ahogy Sheila Meintjes, Anu Pillay és Meredeth Turshen kiemelte,[12] a háborús és a békeidős erőszakot összeköti a nők autonómiájának megtagadása, ami viszont a szexualitás ellenőrzésével és az erőforrások elosztásával függ össze. Maria Mies azt is hangsúlyozta: „Mindezekben az – erőszakon és kényszerítésen alapuló – termelési viszonyokban megfigyelhetjük a férfiak (apák, fiútestvérek, férjek, stricik, fiúgyermekek), a patriarchális család, az állam és a tőkés vállalkozások közötti összefonódásokat.[13] A családon belüli és a nyilvános erőszak (pl. katonai vagy félkatonai erőszak, boszorkányüldözések) is egymást táplálja. A nők gyakran azért nem számolnak be az elszenvedett bántalmazásokról, mert félnek, hogy családjuk kitaszítja őket, vagy további erőszakot szenvednek el. Másrészt a családon belüli erőszak intézményes eltűrése a büntetlenség kultúráját teremti meg, amely elősegíti a nőkkel szembeni nyilvános erőszak normalizálódását.

Az összes fent említett esetben a nők elleni erőszak fizikai erőszakot jelentett. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a gazdasági és szociális szakpolitika által elkövetett erőszakot, sem a reprodukció piacosítását. A jóléti programok, a foglakoztatás és a szociális szolgáltatások csökkentéséből adódó szegénységet önmagában az erőszak egy formájának kell tekintenünk, ahogy az embertelen munkakörülményeket is – mint amilyenekkel az új rabszolgaültetvényeken *(maquilas)* találkozhatunk. Az egészségügyi ellátás hiánya, az abortuszhoz való hozzáférés megtagadása, a nőnemű magzatok abortusza, a nők sterilizálása Afrikában, Indiában és Latin-Amerikában a „népességszabályozás" nevében, és nem utolsósorban a „mikrohitel" – amely oly gyakran vezet katasztrófához azok körében, akik képtelenek visszafizetni a felvett összeget – egytől egyig az erőszak nyilvánvaló formái. Ehhez még hozzá kell vennünk a mindennapi élet militarizálódását – és a férfiasság agresszív, nőgyűlölő modelljeinek dicsőítését, amely ezt kíséri. Jules Falquet úgy érvelt, hogy a fegyveres férfiak számának növekedése és az új nemi alapú munkamegosztás kialakulása – amelyben a férfiak előtt nyitva álló legtöbb munka (magáningatlan-őrök, kereskedelmi szektorbeli biztonsági őrök, börtönőrök, banda- és maffiatagok, reguláris és magánhadseregbeli katonák) erőszakot követel meg – központi szerepet játszik az egyre toxikusabb maszkulinitás formálásában.[14] A statisztikák azt mutatják, hogy azok, akik ölnek, gyakran olyan férfiak, akik jól ismerik a fegyvereket, hozzájuk is férnek, és akik hozzászoktak, hogy a konfliktusokat erőszakkal rendezik. Az Egyesült Államokban ilyenek a rendőrök, illetve az iraki és a vietnámi háború veteránjai. Ebben az összefüggésben fontos tényező, hogy az Egyesült Államok fegyveres erőin

belül magas a nők elleni erőszak szintje. Ahogy Frantz Fanon az algériai lázadók kínzásával megbízott franciák kapcsán rámutatott, az erőszak megoszthatatlan: nem lehetséges napi foglalkozásként gyakorolni anélkül, hogy az emberen erőszakos jellemvonások fejlődnének ki, és hazavinné az erőszakot. A nőiességnek a média által megalkotott és terjesztett hiperszexualizált modelljei tovább súlyosbították ezt a problémát, mivel nyíltan buzdítottak a szexuális támadásokra, és újabb adalékkal járultak hozzá ahhoz a nőgyűlölő kultúrához, amelyben a nők autonómiára való törekvését lealacsonyítják, és szexuális provokációként állítják be.

A nőkkel szembeni erőszak mindent átható jellege miatt világos, hogy a vele szembeni ellenállást is sok fronton kell megszervezni. A mozgósítás folyamatban van, és egyre inkább sikerül kizárni a zsákutcát jelentő megoldásokat – mint amilyen a büntetőbb jogszabályok követelése, ami csupán még nagyobb hatalmat ad épp azoknak a hatóságoknak, amelyek közvetlenül vagy közvetetten felelősek a problémáért. Hatásosabbak azok a stratégiák, amelyeket a nők dolgoznak ki, amikor kezükbe veszik a dolgokat. Különösen sikeres taktika az olyan menedékhelyek nyitása, amelyeket nem a hatóságok irányítanak, hanem az őket használó nők; az önvédelmi tanfolyamok indítása; valamint a résztvevők széles körét bevonó demonstrációk szervezése, mint amilyenek az

1970-es években indult *Vegyük vissza az éjszakát* (Take Back the Night) felvonulások vagy az indiai nők demonstrációi a nemi erőszak és a hozománygyilkosságok ellen, amelyek gyakran vezettek ülősztrájkokhoz az elkövetők lakhelyének környékén vagy a rendőrőrsök előtt. Az elmúlt években Afrikában is és Indiában is felerősödtek a boszorkányüldözések elleni fellépések: nők és férfiak járnak faluról falura, és oktatják a lakosokat a betegségek okairól, továbbá elmagyarázzák nekik, milyen indítékok mozgatják a férfi hagyományos gyógyítókat, a helyi vezetőket és más gyakori vádlókat. Guatemala egyes területein a nők elkezdték feljegyezni a bántalmazó katonák neveit, majd szülőfalujukban a nyilvánosság elé tárni tetteiket. Mindegyik esetben a kezdeményezések sikere szempontjából meghatározó volt, hogy a nők úgy döntöttek, visszavágnak, kilépnek elszigeteltségükből, és összefognak más nőkkel. Ezek a stratégiák azonban mindaddig nem hozhatnak tartós változást, amíg nem kíséri őket a nők helyzetének, valamint a családokra és a közösségre is kiható reproduktív tevékenységeknek a felértékelése. Ez pedig csak úgy érhető el, ha a nők hozzájutnak a férfiaktól való függetlenségükhöz szükséges erőforrásokhoz, így nem kényszeríthetők rá, hogy a túlélés érdekében veszélyes és kizsákmányoló körülményeket fogadjanak el családi és munkaviszonyaikban.

7

BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS, GLOBALIZÁCIÓ ÉS FEMINISTA SZOLIDARITÁS AFRIKÁBAN NAPJAINKBAN

> A boszorkányüldözés nem tűnt el a burzsoázia eszköztárából a rabszolgaság eltörlésével. Épp ellenkezőleg: a kapitalizmus globális terjeszkedése a gyarmatosítás és a kereszténység terjesztése révén biztosította, hogy ez az üldözés beépüljön a gyarmatosított társadalmak testébe, és idővel a leigázott közösségek saját nevükben folytassák saját tagjaik ellen.
>
> *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation (Caliban és a boszorkány: Nők, a test és eredeti tőkefelhalmozás)*

Caliban and the Witch című, 2004-ben megjelent könyvem végén a boszorkányüldözést mint globális jelenséget tárgyaltam, és az 1980-as, 1990-es években Afrikában és a világ más részein lezajlott boszorkányüldözések kapcsán megjegyeztem: aggasztó, hogy ezekről milyen ritkán számolnak be Európában és az Egyesült Államokban. A boszorkányüldözések újbóli megjelenésével foglalkozó szakirodalom bővült azóta, és a média is egyre többször számol be a boszorkányok meggyilkolásáról, nem csupán Afrikában, hanem Indiában, Nepálban és Pápua Új-Guineában is. Néhány kivételtől eltekintve[1] azonban a társadalmi igazságossági mozgalmak, sőt még a feminista szervezetek is tovább hallgatnak a témáról, jóllehet az áldozatok túlnyomórészt nők.

Boszorkányüldözés alatt a fiatal önbíráskodó férfiak és önjelölt boszorkánykeresők büntetőexpedícióinak visszatértét értem, amelyek gyakran a vádlott személy meggyilkolásához és javainak elkobzásához vezetnek. Ez a jelenség különösen Afrikában vált súlyos problémává az elmúlt két évtized során. Csak Kenyában több mint száz embert öltek így meg 1992 óta, többségüket a délnyugati Kisii megyében.[2] Azóta megszaporodtak a „boszorkánygyilkosságokról" szóló beszámolók, számuk ma már több ezerre rúg, és folyamatosan nő. Mensah Adinkrah ghánai szociológus kiemeli: „Az elmúlt években a boszorkánysággal gyanúsítottakkal vagy vádoltakkal szemben elkövetett erőszak az emberi jogok megsértésének egyik fő formája lett Afrikában. Sok helyi és nemzetközi médiaszervezet beszámolt róla, hogy több tucat embert fenyegettek, félemlítettek, kínoztak vagy gyilkoltak meg boszorkányság gyanúja miatt."[3]

A boszorkánysággal kapcsolatos vádakat és gyilkosságokat többnyire csak antropológusok tanulmányozzák – holott ezeknek minden feministát foglalkoztatniuk kellene, a globális északon és délen egyaránt. Hiszen amellett, hogy kimondhatatlan szenvedést okoznak a megvádoltaknak, és olyan nőgyűlölő ideológiának szereznek érvényt, amely minden nőt lealacsonyít, az érintett közösségekre, különösen a fiatalabb nemzedékekre nézve is pusztító következményekkel járnak. Emellett a gazdasági globalizáció hatásait is emblematikusan példázzák, és újabb bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy az hozzájárul a férfiak által nők ellen elkövetett erőszak eszkalálódásához.

Az alábbiakban az Afrikában zajló boszorkányüldözéseket tárgyalom: megvizsgálom indítékaikat, és olyan kezdeményezéseket javaslok, amelyekkel a feministák véget vethetnek ezeknek az üldöztetéseknek. Álláspontom szerint ezeket a boszorkányüldözéseket csak a társadalmi reprodukció folyamatában jelentkező mély válság kontextusában lehet megérteni, ezt a válságot pedig az afrikai gazdaságok liberalizációja és globalizációja idézte elő, amely aláásta a helyi gazdaságokat, leértékelte a nők társadalmi helyzetét, és súlyos konfliktusokat szított a fiatalok és idősek, nők és férfiak között a kulcsfontosságú gazdasági erőforrások, mindenekelőtt a föld használata kapcsán. Ilyen értelemben szükségesnek

tartom, hogy a jelenleg zajló boszorkányüldözéseket ne válasszuk külön az olyan jelenségektől, mint a „hozománygyilkosságok" terjedése vagy a *szati* (az özvegyek feláldozása férjük halotti máglyáján) gyakorlatának visszatérése Indiában, illetve a nők százainak meggyilkolása egyes mexikói városokban az USA határa mentén, például Ciudad Juárezben. Másféle módon, de a boszorkánysággal kapcsolatos vádak is annak a társadalmi elidegenedési folyamatnak a következményei, amely a globális gazdaságba történő „integrálódással" jár, amikor is a férfiak készek a nőkön levezetni gazdasági frusztrációikat, és akár életüket is kioltani, csak hogy lépést tartsanak a fejlődő kapitalista viszonyokkal. Ezek az új boszorkányüldözések nem választhatók továbbá külön a „természetfölötti dolgok" újbóli felbukkanásától a politikai diskurzusban és az emberek által űzött gyakorlatokban (pl. „sátánkultuszok" Európában és az Egyesült Államokban) – mely jelenség a fundamentalista vallási szekták elszaporodásának tulajdonítható, és amely figyelemre méltó módon Afrika gazdasági és politikai életének liberalizációjával karöltve jelent meg.

Elemzésemben arra a következtetésre jutok, hogy a nők jogainak ezen kirívó megsértése elleni mozgósításon túl a feministáknak bíróság elé kell állítaniuk azokat a szervezeteket, amelyek megteremtették a mindezt lehetővé tevő anyagi és társadalmi körülményeket, köztük azokat az

afrikai kormányokat, amelyek nem avatkoznak közbe, hogy megakadályozzák, illetve megbüntessék ezeket a gyilkosságokat, valamint a Világbankot, a Nemzetközi Valutaalapot és nemzetközi támogatóikat – az USA-t, Kanadát és az Európai Uniót –, amelyek gazdaságpolitikája tönkretette a helyi gazdaságokat és újragyarmatosította az afrikai kontinenst, miután az „adósságválság" és a „gazdaság fellendítése" nevében brutális megszorításokat kényszerítettek az afrikai országokra, és megfosztották kormányaikat döntési jogkörük nagy részétől. Kiemelten fontos, hogy a feministák bíróság elé állítsák az Egyesült Nemzetek Szervezetét, amely nagy hangon kiáll a nők jogai mellett, ám a gazdaság liberalizálását millenniumi célnak tűzi ki, és csendben figyeli, ahogy az idős nőket Afrikában és a világ más részein démonizálják, elűzik közösségeikből, feldarabolják, vagy élve elégetik.

Boszorkányüldözés és globalizáció Afrikában az 1980-as évektől napjainkig

Bár a boszorkányságtól való félelmet gyakran az afrikai hitrendszerek mélyen gyökerező jellemzőjeként állítják be,[4] a „boszorkányok" elleni támadások az 1990-es években sokasodtak meg Afrikában oly módon, amilyenre a gyarmatosítás előtti időszakban nem volt példa. Számszerűsíteni nehéz, mert a támadások és gyilkosságok gyakran büntetlenül és feljegyzetlenül maradnak, de a rendelkezésre álló adatok jól mutatják a probléma nagyságrendjét.

A Ghána északi részén található „boszorkánytáborokban" körülbelül háromezer olyan nő él ma száműzetésben, akik halálos fenyegetések miatt kényszerültek közösségeik elhagyására.[5] Mint láttuk, több tucat embert, többségükben nőket öltek meg a Kenya délnyugati részén található Gusii (Kisii) megyében; támadóik jól szervezett csoportokba verődött, fiatal – jobbára egyedülálló – férfiak voltak, akiket az áldozatok rokonai vagy más érdekelt felek béreltek fel.[6] Dél-Afrika északi tartományában az apartheid vége óta folyó heves üldözések olyan sok emberéletet követeltek, hogy kormányra kerülése után az Afrikai Nemzeti Kongresszus párt egyik első intézkedéseként ezzel foglalkozó vizsgálóbizottságot állított fel.[7] A „boszorkányok" elleni rutinszerű – és gyakran halálos kimenetelű – támadásokról számoltak be Beninben, Kamerunban, Tanzániában, a Kongói Demokratikus Köztársaságban és Ugandában is. Egy összesítés szerint 1991 és 2001 között legalább 23 ezer „boszorkányt" öltek meg Afrikában – és ezt a számot konzervatív becslésnek szokás tekinteni.[8] „Tisztogatási" kampányokat is indítottak, amelyek során a boszorkánykeresők faluról falura járnak, és mindenkit megalázó, megfélemlítő kihallgatásnak és ördögűzésnek vetnek alá. Ez történt Zambiában is, ahol a Központi Tartomány egyik járásában 1997 nyarán 176

boszorkánykereső tevékenykedett, a boszorkányüldözések pedig azóta is „töretlenül folytatódtak"; ezek során a vádlottakat elüldözték falujukból, javaikat kisajátították, őket magukat pedig gyakran megkínozták és megölték.[9]

A boszorkánykeresők a legtöbb esetben büntetlenül tevékenykedtek, még fényes nappal is. A rendőrök gyakran vagy melléjük álltak, vagy megtagadták letartóztatásukat, nehogy a boszorkányok védelmével vádolják őket – vagy pedig azért, mert lehetetlen olyan embereket találni, akik hajlandók volnának tanúskodni ellenük. Mindezt a kormányok is tétlenül nézték. Dél-Afrika kormánya kivételével egy sem vizsgálta komolyan ki a gyilkosságok körülményeit. Még meglepőbb módon a feministák sem emeltek szót ellenük. Talán attól félnek, hogy a boszorkányüldözések elítélése olyan gyarmati sztereotípiákat hív elő, amely az afrikaiakat irracionalitásban megfeneklett, elmaradott népességként mutatja. Az efféle félelmek nem alaptalanok – de célt tévesztettek. A boszorkányüldözés nem csupán afrikai, hanem globális probléma. A nők elleni fokozódó erőszak világméretű mintázatának része – és ez ellen az erőszak ellen fel kell lépnünk. Ezért meg kell értenünk, milyen erők és milyen társadalmi dinamika felelősek a boszorkányüldözésekért.

Fontos kiemelni, hogy a boszorkányság elleni mozgalmak csak a gyarmati időszakban

indultak be Afrikában, egy időben a pénzalapú gazdaság bevezetésével, amely gyökeresen megváltoztatta a társadalmi viszonyokat, és az egyenlőtlenségek új formáit teremtette meg.[10] A gyarmatosítás előtt a „boszorkányokat" időnként megbüntették, de ritkán ölték meg; voltaképpen az is kérdéses, hogy beszélhetünk-e egyáltalán „boszorkányságról" a gyarmatosítás előtti időszakban, mivel a kifejezést az európaiak érkezéséig nem használták.

Csak az 1980-as, 1990-es években – az adósságválsággal, a strukturális kiigazítási programokkal és a valuták leértékelődésével egy időben – vált az úgynevezett boszorkányoktól való félelem meghatározó kérdéssé sok afrikai közösségben, olyannyira, hogy „még olyan etnikai csoportok is... amelyek a gyarmati időszak előtt egyáltalán nem ismerték a boszorkányságot, ma úgy vélik, tagjaik között boszorkányok vannak".[11]

Miért emlékeztet az üldöztetés ezen újjáéledése a tizenhetedik századi európai boszorkányüldözésekre? Erre a kérdésre nem könnyű válaszolni, ha a közvetlen okoknál mélyebbre kívánunk hatolni. A helyzetet bonyolítja, hogy a boszorkányság vádja mögött nyilvánvalóan többféle indíték húzódhat meg. A boszorkányság vádja kipattanhat földviszályból vagy gazdasági versengésből, elfedheti az erőforrásokat felélőként számontartott családtagok vagy közösségbeli tagok támogatásának elutasítását, vagy

eszközként szolgálhat a közös földek elkerítésének igazolására.

Annyi bizonyos, hogy a jelenségre nem adható az „afrikai világnézetre" hagyatkozó magyarázat. Hasonlóképpen: az a nézet, amely a boszorkányságvádakat egyfajta kiegyenlítőmechanizmusnak, a közösségi értékeket a vagyon túlzott felhalmozásával szemben védő eszköznek tekinti, szintén nem képes számot adni ezekről az üldözésekről, mivel azok pusztító hatással vannak az afrikai közösségekre, a vádlottak nagy része pedig szegény nő. Meggyőzőbb az az álláspont, amely szerint ezek a boszorkányüldözések nem a múlt hagyatékai, hanem reakciók arra a társadalmi válságra, amely Afrika politikai gazdaságainak neoliberális átszervezése nyomán alakult ki. Justus Ogembo *Contemporary Witch-Hunting in Gusii, Southwestern Kenya* (Boszorkányüldözés napjainkban a délnyugat-kenyai Gusiiban) című művé részletesen elemzi, miként teremtette meg a gazdasági globalizáció a boszorkányságvádaknak táptalajt adó környezetet. Ogembo a kontinensen számos további országban előforduló szituáció bemutatása során kifejti, hogy a strukturális kiigazítási programok és a kereskedelem liberalizálása annyira destabilizálta az afrikai közösségeket, annyira aláásta reproduktív rendszereiket, és olyan „nélkülözésbe és kétségbeesésbe" taszította a háztartásokat, hogy sokan kezdték azt hinni, természetfeletti

erők gonosz összeesküvéseinek áldozatai lettek.[12] Ogembo rámutat, hogy miután Kenya „strukturálisan kiigazította" gazdaságát, a munkanélküliség példátlan szintre hágott, a valuta pedig leértékelődött, így az alapvető árucikkek elérhetetlenné váltak, az alapvető szolgáltatások – például az oktatás, az egészségügy és a tömegközlekedés – állami támogatásait pedig erőteljesen csökkentették.

Ennek nyomán vidéki és városi emberek milliói kerültek szorult helyzetbe: képtelenek voltak gondoskodni családjuk és közösségeik ellátásáról, és a jövőben sem reménykedhettek. Az egészségügyi ellátórendszerek összeomlása, a fokozódó alultápláltság és az AIDS terjedése miatt megugrottak a halálozási mutatók, különösen a gyermekek körében, emiatt tovább erősödött a gyanú, hogy tisztességtelen eszközöket vetettek be. Ogembo szerint a boszorkányok üldözését tovább szította egyrészt a fundamentalista keresztény szekták elterjedése, amelyek újra a vallás középpontjába állították az ördögtől való félelmet, másrészt az önjelölt „tradicionális gyógyítók" megjelenése, akik kihasználták, hogy sokan képtelenek megfizetni a kórházi kezeléseket, saját hozzá nem értésüket pedig a természetfeletti dolgokra való hivatkozással palástolták.

Ogembo elemzésével sok tudós egyetért – ugyanakkor kiemelik a gazdaság globalizációjának más aspektusait is, amelyek további

támpontokkal szolgálnak a boszorkányüldözések újbóli felerősödésének megértéséhez. Az egyik nézet szerint azért gerjesztik a boszorkányokban való hitet, mert általa igazolni tudják az emberek földjének kisajátítását. Például az 1992-ben lezárult polgárháborút követően Mozambik egyes területein azokat a nőket, akik férjük halála után ragaszkodtak a pár birtokában lévő föld megtartásához, az elhunyt rokonai gyakran vádolták boszorkánysággal.[13] Másokat akkor vádoltak meg, amikor nem voltak hajlandók lemondani a háború ideje alatt bérelt földekről.[14] Kenyában is sok vádaskodás hátterében állnak földviták. A földhiány mindkét országban fokozza a konfliktusok hevességét.

A boszorkányságvádak a bekerítéseket is elősegítik. A nemzetközi intézmények az afrikai kormányokkal karöltve a közösségi földek privatizációjára és elidegenítésére törekednek, és ilyenkor a boszorkányságvádak erőteljes eszközt kínálnak a kisajátítandó területek ellenálló gazdáinak megtöréséhez. Ahogy Zambia kapcsán Hugo Hinfelaar történész rámutat:

> Ma, az ellenőrizetlen „piaci erők" korában – ahogy azt a jelenlegi kormány és a neoliberalizmus más támogatói hirdetik – a föld és egyéb formájú tulajdonok elkobzása még sötétebb színezetet ölt. Megfigyelték, hogy a boszorkánysággal kapcsolatos vádak és a megtisztító rituálék különösen elterjedtek az olyan területeken, amelyeket vadgazdálkodásra-vadtenyésztésre, turizmusra vagy potenciális nagybirtokosok általi birtokbavételre jegyeztek elő... Egyes főnökök és vezetők hasznot húznak abból, hogy területük jelentős részét nemzetközi befektetőknek adják el, és az efféle ügyleteket megkönnyíti, ha társadalmi zűrzavart szítanak a faluban. Egy megosztott falunak nem lesz ereje összefogni és szembeszállni azokkal, akik megpróbálják rátenni a kezüket a lakók által megművelt földre. A faluk lakóit időnként annyira lekötik az egymásra kimondott boszorkányságvádak, hogy szinte észre sem veszik: kisemmizik őket, és saját ősi földjükön válnak földfoglalókká.[15]

A boszorkánysággal kapcsolatos vádak további forrását jelentik a mind rejtélyesebbé váló gazdasági ügyletek, amelyek következtében az emberek nem képesek átlátni, milyen erők irányítják az életüket.[16] Amikor a helyi gazdaságokat a nemzetközi szakpolitikák sora és a globális piac „láthatatlan keze" alakítja át, az emberek nehezen ismerik fel, mi váltja ki a gazdasági változásokat, és miért boldogulnak egyesek, miközben mások

elszegényednek. Ennek eredménye a kölcsönös neheztelés és gyanakvás légköre, amelyben a gazdaság liberalizálásának haszonélvezői attól tartanak, hogy az elszegényedettek megbabonázzák őket, a szegények pedig – többségükben nők – a gonosz művének látják azt a gazdagságot, amelyből őket kizárták. „Ez a konfliktus... két morális gazdaság között – írja Jane Parish – meghatározó vonása a boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmeknek ma Ghánában. A tét: a társas létnek, a globális árucikkesítés elidegenítő hatásai miatt torzult és felforgatott helyi reproduktív kapcsolatoknak az ápolása." A ghánai városlakó vállalkozók gyakran kapzsi nőkként jellemzik a boszorkányokat, akik titokban irigykednek a vállalkozók gazdagságára és társadalmi státuszára, és akik „indokolatlanul azt követelik, hogy egyre több befektetés áramoljon vissza a helyi üzleti közösségekbe ahelyett, hogy azokat »elszívnák« belőlük." E tekintetben Parish úgy véli, „a boszorkányságtól való félelem tekinthető egyrészt a vidéki gazdaságon kívül szerzett pénzzel, másrészt e pénz nem megfelelő újraelosztásával szembeni bírálatának."[17]

A boszorkányüldözést azzal a szorongással is összekapcsolják, amelyet a „rejtett gazdaságok" térhódítása vált ki a gazdasági tevékenységek deregularizációjából és az új üzleti formák kereséséből adódóan. Ahogy a világ más részein, úgy Afrika-szerte is elterjedtté vált a transzplantációs műtétekben, valamint a vagyonszerzéshez kapcsolódó rituálékban használt szervek és testrészek kereskedelme; emiatt sokan félnek attól, hogy gonosz erők szívják el az emberek életenergiáját és emberségét. Ebben az értelemben a boszorkánysággal kapcsolatos vádak – ahogy azok a gyarmati Afrikában játszódó vámpírtörténetek is, amelyeket Louise White tanulmányozott[18] – tekinthetők egyfajta reakciónak az élet árucikkekké alakítására, valamint a kapitalizmus azon kísérletére, hogy ne csupán újjáélessze a rabszolgamunkát, hanem magát az emberi testet is a tőkefelhalmozás eszközévé tegye.[19]

Miközben több tényező összjátéka olyan légkört teremt, amelyben virágzik a boszorkányoktól való félelem, abban egyetértés van, hogy a boszorkányüldözések hátterében a túlélésért folytatott ádáz küzdelem áll, amely generációk közötti harc formáját ölti. A boszorkányüldözésekhez a munkaerőt fiatal, gyakran munkanélküli férfiak adják, akik sokszor más – a háttérből irányító – szereplők által kigondolt terveket hajtanak végre. Ezek a fiatal férfiak járnak házról házra, hogy összegyűjtsék a boszorkánykereső megfizetéséhez szükséges pénzt, vagy ők ütnek rajta a vádlotton, és végzik ki.

Mivel nincs lehetőségük iskolába járni, és esélyük sincs arra, hogy a földből élve vagy más bevételi forrást találva lássák el családfenntartó szerepüket, napjaink strukturálisan kiigazított

Afrikájában sok fiatal férfi tekint reményvesztetten a jövőbe, és vehető rá, hogy háborút viseljen saját közössége ellen.[20] A politikusok, lázadó hadseregek, magánvállalatok vagy az állam által zsoldosként felbérelt és kiképezett férfiak készek büntetőexpedíciókat szervezni, különösen az olyan idős emberek ellen, akiket saját szerencsétlenségükért okolnak, és akikben terhet, saját jólétük előtt álló akadályt látnak. Ebben a kontextusban, ahogy egy idős kongói férfi fogalmazott, „az ifjúság [állandó fenyegetést] jelent ránk, öregekre".[21]

Így gyakran előfordult, hogy a szülőfalujukba egész életük megtakarításával visszatérő idős embereket azzal vádolták meg, hogy boszorkányok, és házaikat, javaikat kisajátították, roszszabb esetben pedig meg is ölték – felakasztották, elégették vagy élve eltemették – őket.[22] Egyetlen évben, 1996-ban a Kongói Emberi Jogi Megfigyelő Bizottság (Congolese Human Rights Monitoring Commission) mintegy száz olyan esetet rögzített, amelyben boszorkánysággal vádolt idős embereket felakasztottak.[23] A nyugdíjasok is gyakori célpontokká váltak Zambiában, ahol „a falvak vezetői vélhetően összejátszanak a boszorkánykeresőkkel, hogy megfosszák [a nyugdíjasokat] az évek során szerzett vagyonuktól", amit egy újságcikk így összegzett: „A nyugdíjba vonulás és a hazatérés kockázatos vállalkozás lett!"[24] A délafrikai Limpopo tartomány vidéki részén fiatal

férfiak élve égettek el idős nőket, miután azzal vádolták meg őket, hogy a halottakat zombikká változtatják, hogy rabszolgákként és láthatatlan munkásokként dolgoztassák őket, és ezáltal megfosszák a fiatalokat a munkától.[25] Eközben a Kongói Demokratikus Köztársaságban, és újabban Kelet-Nigériában is, gyerekeket is vádoltak azzal, hogy démonok. A vádlók keresztény ördögűzők vagy „hagyományos boszorkánydoktorok", akik abból élnek, hogy különféle kínzásoknak vetik alá a gyermekeket, azzal az ürüggyel, hogy megtisztítják testüket a gonosz szellemektől, amelyek megszállták. Gyermekek ezreit kínozták így meg Angolában, összejátszva szüleikkel, akik már nem voltak képesek eltartani őket, így talán alig várták, hogy megszabadulhassanak tőlük. Sok gyermeket – csupán Kinshasában 14 ezret – löktek az utcára, vagy öltek meg.[26]

Fontos újra hangsúlyozni, hogy ebben fontos szerepet játszottak az evangelizáló vallási (pünkösdista, cionista) szekták, amelyek az elmúlt húsz év folyamán hittérítőként léptek fel Afrika városi és vidéki részein egyaránt. A pünkösdizmusról Ogembo ezt írja: „Azáltal, hogy az ördögűzésre helyezte a hangsúlyt, rátelepedett a gusii (kisii) őslakosok misztikus erőkről és hatalomról vallott hiedelmeire, így arra kényszerítette Gusiiföld két fő felekezetét, hogy vizsgálják felül ezzel kapcsolatos tanításaikat."[27] Ogembo hozzáteszi: könyveken, valamint a piaci közpon-

tokban és más nyilvános helyeken tartott szabadtéri prédikációkon keresztül fokozták az emberek ördöggel kapcsolatos szorongásait, mivel a sátán, a betegség és a halál közötti kapcsolatot hirdették. Ezt a folyamatot a média is segítette, ami azt jelzi, hogy az új „boszorkányőrület" nem pusztán spontán fejlemény. A Ghánában nap mint nap sugárzott rádió- és tévéműsorok sokaságában foglalkoznak a boszorkányok ténykedésével, és azzal, hogy miként lehet őket azonosítani. A boszorkányság gyakori téma a ghánai zenében és filmekben, valamint a papok tömeges fogyasztásra szánt, videókban rögzített prédikációiban is.

A boszorkányüldözés mint nőüldözés

Mint láttuk, a közelmúltbeli boszorkányüldözések fiatalokat és öregeket egyaránt célba vettek – de ahogy a középkori európai boszorkányüldözések esetében, leggyakrabban és legerőszakosabban az idősebb nőket támadták. Ghánában akkora veszélynek voltak kitéve, hogy „boszorkánytáborokat" hoztak létre, ahol a megvádoltak száműzetésben élnek, miután elűzték őket falujukból – sőt, néha „önként" költöznek oda, amikor túljutnak a szülőképes koron, vagy egyedül élnek, és védtelennek érzik magukat a támadásokkal szemben.[28] Mensah Adinkrah beszámolója szerint az idősebb nők tették ki a kenyai Kisiiben 1992 és 1995 között, illetve a Ghánában

1997-ben lezajlott boszorkányüldözések áldozatainak többségét; utóbbi során sok erőszakosan megtámadott idős nőt az ország északi régióját sújtó agyhártyagyulladás-járvány kiváltásával vádoltak meg. A kisszámú meggyilkolt férfival a vélelmezett boszorkányokkal való kapcsolatuk miatt végeztek, vagy pedig azok helyett ölték meg őket, amikor a célba vett nőket nem találták meg, vagy a férfiak a védelmükre keltek.[29] Kongóban, Dél-Afrikában, Zambiában és Tanzániában az áldozatok nagy többsége nő. Legtöbbjük gazdálkodó, aki egyedül él. A városi területeken viszont a kereskedőket támadják meg leggyakrabban, mivel a férfiak a gazdasági biztonság és a férfi identitás elvesztésére azoknak a nőknek a lejáratásával reagálnak, akiket versenytársaiknak látnak vagy hisznek. Észak-Ghánában a nő kereskedőket azzal vádolják, hogy vagyonukat a lelkek árucikké alakításából szerzik.[30] Zambiában azok a független nők vannak veszélyben, akik „vállalkozóként és csempészként gyakran utaznak az ország autópályáin".[31] Egyes boszorkánykeresők a vörös szemű nőket vádolják, mert állításuk szerint ez a nők ördögi természetének jele, jóllehet „sok tanzániai nőnek a főzéshez gyújtott tűz füstje miatt vörös színű a szeme".[32]

Széles körű támadás zajlik tehát a nők ellen, ami helyzetük és identitásuk drámai leértékelődését tükrözi. A „hagyományos" patriarchális előítéletek bizonyosan szerepet játszanak eb-

ben. Az afrikai kultúrákat formáló, férfiközpontú vallási értékek – legyen szó akár az ősi, akár a gyarmatosítás által ezekre ráaggatott vallási értékekről – a nőket féltékenyebbnek, bosszúszomjasabbnak, titkolózóbbnak állítják be a férfiaknál, és ezért fogékonyabbnak tekintik őket a boszorkányság gonosz formáira.[33] A nőknek a család reprodukciójában betöltött szerepe felerősíti a nők hatalmától való félelmet a férfiakban. Allison Bergnek adott interjújában egy ghánai boszorkánytábor egyik férfi őre nyíltan fogalmazott: a boszorkányok nők, mondta, mert „a nők főznek a férfiakra".[34] Ugyanakkor a nőiességről alkotott patriarchális nézetek önmagukban nem szolgálnak magyarázattal a nőgyűlölet azon robbanásszerű növekedésére, amelyet ezek a boszorkányüldözések jelentenek, amint azt a büntetések kegyetlensége nyilvánvalóan mutatja. Ez a kegyetlenség azért is megdöbbentő, mert az idős nők olyan közösségekben szenvedték el ezeket a büntetéseket, ahol az öregséget mindig is nagy tisztelet övezte. A Kisiiben zajló boszorkányüldözésekkel kapcsolatban Ogembo ezt írta:

> [A] falulakók éjszaka, saját házaikban gyűjtötték be és „tartóztatták le" a gyanúsítottakat, vagy prédaként hajszolták és kapták el őket fényes nappal; kezüket-lábukat szizálkenderből font kötéllel megkötözték, majd fáklyával meggyújtották őket – miután az előkészületként megvásárolt benzinnel leöntötték, vagy szárított fűből készült zsindelytető alá állították őket –, majd hátrahúzódtak, és úgy nézték az áldozatok haláltusáját a lángok között. Az így meggyilkoltak közül többek után rettegő árvák maradtak hátra.[35]

Számítások szerint nők ezreit égették el, temették el élve, vagy verték és kínozták halálra. Ghánában gyerekeket buzdítottak és buzdítanak a megvádolt öreg nők megkövezésére. Az efféle brutalitásra nem tudnánk magyarázatot adni, ha nem állnának rendelkezésünkre mind történelmi előzmények, mind a „globális falunk" más részeiből – például Indiából és Pápua Új-Guineából – származó frissebb példák.

Ha történelmi párhuzamot keresünk, kézenfekvő választásnak tűnnek a 15. és 18. század között Európában lezajlott boszorkányüldözések, amelyek során nők ezreit küldték máglyára. Ezt a párhuzamot az afrikai boszorkányüldözések kutatói nem igazán tekintik helytállónak a rendkívül eltérő történelmi és kulturális kontextusok miatt. Ráadásul az európai boszorkányüldözésekkel ellentétben a napjainkban Afrikában vagy Indiában zajlók nem bírók, királyok, pápák művei. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy sok fontos

közös vonást mutatnak az európai boszorkányüldözésekkel. A párhuzam segít „történeti távlatba" helyezni napjaink üldözéseit,[36] és fegyelmező eszközként láttatni a boszorkányüldözést.

Az európai boszorkányüldözések köszönnek vissza azokban a bűntettekben, amelyekkel napjainkban az afrikai „boszorkányokat" vádolják. Ezeket mintha az európai démonológiákból vették volna át, ami vélhetően az evangelizáció hatását jelzi: éjszakai repülések, alakváltozások, kannibalizmus, meddőség és gyermekhalál előidézése, valamint a termés elpusztítása. Ráadásul a „boszorkányok" mindkét esetben öregebb nők és szegény gazdák, akik gyakran egyedül élnek, vagy pedig olyan nők, akikben a férfiak versenytársát látják. A legfontosabb azonban az, hogy az európai boszorkányüldözésekhez hasonlóan az Afrikában manapság zajlókra is olyan társadalmakban kerül sor, amelyekben az „eredeti tőkefelhalmozás" folyamata megy végbe: ahol sok gazda kiszorul a földekről, ahol új tulajdonviszonyokat és az értékteremtés új koncepcióit honosítják meg, és ahol a gazdasági feszültségek hatására megszűnik a közösségi szolidaritás.

Amint *Caliban and the Witch* című könyvemben kifejtettem, nem véletlen, hogy ilyen körülmények között a nőket – különösen az idősebbeket – a társadalmi lealacsonyítás folyamata sújtja, és hogy a nemek közötti háború célpontjaivá válnak. Mint láttuk, ez a fejlemény részben annak tudható be, hogy a fiatal emberek az erőforrások szűkülése idején vonakodnak támogatni rokonaikat, és inkább igyekeznek kisajátítani vagyonukat. Még lényegesebb azonban, hogy amikor a pénzviszonyok hegemón szerephez jutnak, a nők hozzájárulása a közösséghez teljesen „leértékelődik". Ez különösen igaz az idősebb nőkre, akik már nem tudnak gyermeket szülni vagy szexuális szolgáltatásokat nyújtani, ezért úgy tűnik, hogy csak apasztják a megtermelt vagyont.

Figyelemre méltó párhuzamba állíthatók az idős vidéki afrikai gazdálkodó nőkkel szemben boszorkányságvádak révén elkövetett támadások azzal az ideológiai kampánnyal, amelyet a Világbank kontinensszerte indított a földek kereskedelmi hasznosításának előmozdítására, azzal az érvvel, hogy a megélhetés és menedék nyújtására szolgáló föld „halott vagyoni eszköz", amely csak akkor válik termelőeszközzé, amikor biztosítékként használják banki hitelek felvételéhez.[37] Álláspontom szerint manapság sok idősebb nőt és férfit azért üldöznek ma boszorkányként Afrikában, mert őket is halott vagyoni eszközként látják – olyan gyakorlatok és értékek összességének megtestesüléseként, amelyeket egyre inkább meddőnek és terméketlennek tekintenek.

Ezzel az észrevétellel nem áll szándékomban bármit is levonni az egyes esetekben végeredményben boszorkányságvádakká összeálló – régi és új – sérelmek jelentőségéből. Amikor

a régi hírresztelésekhez rejtélyes halálesetek társulnak (különösen gyermekeké), az áhított tulajdon (néha csupán egy rádió vagy tévé) megszerzésének vágya, a házasságtörés miatti harag, egy földvita, vagy egyszerűen mások elűzésének szándéka egy földterületről, az könnyedén vezethet üldözéshez Afrikában – ahogy annak idején Európában is. A többnejű család szerkezete is gerjesztőn hat a boszorkánysággal kapcsolatos vádakra, mivel féltékenységet és versengést kelt a társfeleségek és a testvérek között a családi vagyon, mindenekelőtt a föld elosztása tekintetében. Így a mostohaanyák és a társfeleségek kimondottan gyakran szerepelnek a megvádolt nők között. A növekvő földhiány felerősíti ezeket a viszályokat, mivel a férjek számárára egyre nehezebb az összes feleségükről gondoskodni, ez pedig heves rivalizálást eredményez közöttük és gyermekeik között. Mint láttuk, a polgárháborút követően Mozambikban a földért folytatott harc során még nők is boszorkánysággal kezdték vádolni egymást.[38] Azonban mindaddig nem érthetjük meg, hogy ezek a konfliktusok miként vezethetnek efféle kegyetlen támadásokhoz az idős nők ellen, amíg szélesebb perspektívába nem helyezzük őket. A falusi közösségek gazdaságának szétesését kell vizsgálnunk, ahol az idősebb nők védelmezik a legkitartóbban a természeti erőforrások nem tőkés jellegű használatát: önfenntartó gazdálkodást folytatnak, és nem

hajlandók túladni földjeiken vagy fáikon, hogy azokat megőrizve gondoskodjanak gyermekeik biztonságáról[39] – ám az ugyanitt felnövő következő nemzedéket a megélt nehézségek megingatták, tagjai meg vannak győződve arról, hogy az idősebbek nem tudnak gondoskodni jövőjükről, sőt, egyenesen elzárják előlük az anyagi boldogulás útját. Ahogy Mark Auslander írta a ngonik földjén (Kelet-Zambiában) szerzett tapasztalataira támaszkodva: az öreg férfiak sem tudják kikerülni a régebbi, önfenntartásra összpontosító, közösségi világ és a fejlődő pénzalapú gazdaság értékei közötti konfliktust.

Népdalokban és népi színjátékokban azon siránkoznak: gyermekeik megmérgezik őket, hogy készpénzért eladhassák marháikat, és műtrágyát vagy teherautót vehessenek. De a „javakért folytatott harcot" mindenekelőtt „az érett női test ellen vívják",[40] mert úgy tartják, az öreg nők különös fenyegetést jelentenek közösségeik reprodukciójára, mivel tönkreteszik a termést, meddővé teszik a fiatal nőket, és maguknak halmozzák fel javaikat. Más szóval: a harcot a női testek ellen vívják, mert a nőket a pénzalapú gazdaság terjeszkedésével szembeni ellenállás fő képviselőinek látják, s ezáltal haszontalan egyéneknek, akik önző módon maguknak sajátítják ki azokat az erőforrásokat, amelyeket a fiatalok használhatnának. Ebből a nézőpontból tekintve a napjainkban zajló boszorkányüldözés, akár-

csak a Világbank által a földdel kapcsolatban szorgalmazott ideológia, az értékteremtés hagyományos koncepciójának teljes elfajzását jelenti, amelyet világosan kifejez az a megvetés, amelyet a boszorkányvadászok tanúsítanak az idős nők teste iránt – akiket Zambiában időnként „terméketlen vaginának" csúfolnak.

Mint láttuk, az afrikai „boszorkányok" elleni támadásoknak más indítéka is van, mint az önfenntartó mezőgazdálkodást folytató idősödő nők kiirtása. Akárcsak a tizenhatodik századi Európában, ma is sok férfi úgy reagál arra a fenyegetésre, amelyet a tőkés viszonyok térhódítása jelent gazdasági biztonságukra és férfi identitásukra, hogy rossz hírét kelti azoknak a nőknek, akiket saját vetélytársának hisz. Így az Afrikában komoly társadalmi erőt képviselő piaci kofákat gyakran vádolták boszorkánysággal – azon országos politikusok miatt, akik őket okolták a gazdaság liberalizálása által keltett magas inflációért.[41]

Ugyanakkor a kereskedő nők elleni támadásokban egymással szemben álló értékrendek is összecsapnak. Jane Parish beszámolója szerint Ghánában a boszorkányságvádak azokból az összeütközésekből pattannak ki, amelyekben az egyik oldalon a túlnyomórészt falusi nő kereskedők állnak, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy az általuk megkeresett pénz a helyi gazdaságba jusson vissza, ahol nyomon tudják követni, a másik oldalon pedig az export/import kereskedelemmel foglalkozó férfi üzletemberek, akik a világpiacot tekintik gazdasági horizontjuknak.[42] A képet szexuális elemek is árnyalják, mivel ugyanezek az üzletemberek attól tartanak, hogy a „boszorkányok" szexuális művészetük révén kisajátíthatják a testüket (és a pénztárcájukat is). A „boszorkányok" ellen felhozott leggyakoribb vád azonban az, hogy terméketlenek, és terméketlenné teszik azokat, akiket megbabonáznak – szexuális és gazdasági tekintetben egyaránt.[43] „Nyissák ki a méheket!" – követelték a más asszonyok meddővé tételével gyanúsított nőktől Kelet-Zambia egyik vidéki közösségében egy boszorkánykereső kampány során 1989-ben[44] – miközben testükbe borotvákkal több tucatnyi metszést vágtak, és „megtisztító" gyógyszert öntöttek beléjük.[45]

Boszorkányüldözés és feminista aktivizmus: a közjavak helyreállítása

Tekintettel arra, hogy az afrikai boszorkányüldözések milyen veszélyt jelentenek a nőkre, mekkora szenvedést okoznak, illetve hogyan sértik a nők testi épségét és a nők jogait, csak találgatni lehet, hogy miért nem emeltek szót és miért nem mozgósítottak ellenük a feministák. Egyesek talán úgy vélik, hogy ha erre a kérdésre összpontosítunk, azzal eltereljük a figyelmet az olyan szélesebb körű politikai problémákról, mint a háborúk, a globális adósság alakulása és

a környezeti válságok. Ahogy említettem, többen azért vonakodhatnak a téma tárgyalásától, mert félnek, hogy ezzel az afrikaiakat elmaradott népességként bemutató gyarmati képet népszerűsítik. Emiatt azonban az üldözést többnyire újságírók, kutatók elemezték és elemzik, így a téma depolitizálódott. A legtöbb beszámolót távolságtartó hangnemben írják: alig háborodnak fel azon a szörnyű sorson, amely oly sok vádlottra várt. Az általam olvasott jelentések között elvétve akadt olyan, amelyik kiállt volna az érintettek mellett, vagy tiltakozott volna az országos és nemzetközi intézmények e vérengzés iránti közönyössége ellen. A legtöbb antropológiai elemzés azt igyekszik bizonyítani, hogy az új boszorkányüldözés nem valamilyen hagyományhoz való visszatérés, hanem egyféle módja annak, ahogy az afrikaiak a „modernitás" kihívásaival megküzdenek. Kevesen adnak hangot együttérzésüknek a meggyilkolt nők, férfiak és gyermekek iránt. Sőt, egy antropológus még együtt is működött egy boszorkánykeresővel. Hónapokon át követte faluról falura Zambiában, ahol ördögűzést végzett a boszorkányként azonosított embereken. Az antropológus magnóra vette az egészet, ami gyakran olyan erőszakos volt, hogy fegyveres banditák rajtaütéséhez hasonlította: embereket sértegettek, rémítettek meg és daraboltak fel, vélhetően azért, hogy így űzzék ki a gonosz szellemeket a testükből. Ezután, a boszorkánykereső nagy megelégedésére, az antropológus átadta a készített felvételeket – holott tisztában volt vele, hogy a boszorkánykereső saját munkája reklámozására fogja őket használni.

A feministáknak első lépésként másféle vizsgálatot kell indítaniuk, amely a boszorkányüldözésekhez vezető társadalmi körülményeket elemzi. Ekkor olyan politikai erőt lehetne kiépíteni az emberi jogi aktivisták és a társadalmi igazságosságért küzdő csoportok bevonásával, amely elkötelezett az üldözések dokumentálása, nyilvánosságra hozatala és megszüntetése mellett. Számos példa van a tudományos kutatás és az aktivizmus efféle összefonódására. Indiában a feministák évek óta mozgósítják a közvéleményt a hozománygyilkosságok ellen: mára sikerült globális kérdéssé tenniük, miközben megtartották az ellenőrzést a fogalom definíciója fölött. Ugyanennek a folyamatnak kell lezajlania az afrikai boszorkányüldözések kapcsán: a politikai aktivizmus homlokterébe kell állítani, egyrészt azért, mert az emberi jogok kirívó megsértését jelentik, másrészt pedig azért, mert ezekben az üldözésekben Afrika politikai gazdaságát és bolygónk egészének társadalmi életét érintő kulcskérdések forognak kockán.

Nők élete forog kockán, s vele a következő nemzedékeknek átadott értékek is, valamint a nők és férfiak közötti együttműködés lehetősége is. Emellett kockán forog az olyan közösségi

rendszerek jövője, amelyek Afrikában és a világ számos más részén formálták az életet a gyarmatosítás megjelenéséig. A közösségiség mindenekelőtt Afrikában nemzedékeken át meghatározta a társadalmi életet és a kultúrát, és az 1980-as években és azt követően is fennmaradt, mivel sok országban a földek még a gyarmati időszakban is elidegeníthetetlenek maradtak, bár nagy részükön termesztettek haszonnövényeket. Afrika sokáig megbotránkoztatta a kapitalista politikai tervezőket, akik a Világbank strukturális kiigazítási programjait az afrikai földpiacok fejlődésének lehetőségeként üdvözölték. De ahogy a jelenlegi boszorkányüldözések is jelzik, az afrikai közösségiség (kommunalizmus) történelmi válságon megy keresztül, és emiatt vár politikai kihívás a társadalmi igazságossági mozgalmakra.

Fontos, hogy ezt a válságot ne úgy értelmezzük, mint a közösségi viszonyok vádiratát, hiszen Afrikában nem maga a kommunalizmus került válságba, hanem a közösségi viszonyok több mint száz éve támadások alatt álló modellje – amely még a legelőnyösebb változatában sem alapult teljesen egalitárius kapcsolatokon. Szemben azzal, ami ma Mozambikban zajlik, a múltban a nőket nem égette el boszorkányként férjük rokonsága, amikor megpróbálták megtartani a rájuk hagyott földet – de a szokásjogok gyakran hátrányosan megkülönböztetők voltak velük szemben a föld öröklése, sőt még a föld

használata tekintetében is. Erre a hátrányos megkülönböztetésre válaszként kezdett a nők mozgalma Afrikában földreformot és nőket megillető földjogokat követelni az 1990-es évektől kezdve, amint azt L. Muthoni Wanyeki is dokumentálta *Women and Land in Africa* (Nők és föld Afrikában) (2003) című művében. Ez a mozgalom azonban nem járhat sikerrel olyan környezetben, ahol a földet igénylő vagy megszerzett földjükhöz ragaszkodó nőket boszorkányként kezelik. Még nagyobb probléma, hogy ez a mozgalom a Világbank által szorgalmazott földreform igazolására is felhasználható, amelyben a földek újraelosztását a földtulajdon törvényesítése és nyilvántartásba vétele váltaná fel. Egyes feministák úgy gondolhatják, hogy a földtulajdonjog megszerzése nagyobb biztonságot ad a nőknek, vagy elejét veheti a földvitáknak – amelyek gyakori forrásai voltak a boszorkányüldözéseknek és a háborúskodás egyéb formáinak Afrika vidéki részein. Ez azonban illúzió, mivel a Világbank és a többi fejlesztő – például az Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynöksége (USAID) vagy a brit kormány – által szorgalmazott földtörvényreform csak a külföldi befektetőknek kedvez, miközben még több vidéki adóssághoz, még több föld elidegenítéséhez és még több viszályhoz vezet a kisemmizettek körében.[46] Ehelyett a közösségiség új formáira van szükség, amelyek garantálják az egyenlő hozzáférést a földhöz és

más közösségi erőforrásokhoz; amelyekben a nőket nem éri hátrány, ha nincs gyerekük, ha gyermekeik nem fiúk, ha túljutnak a szülőképes koron, vagy ha megözvegyülnek, és nincs fiúgyermekük, aki a védelmükre kelhetne. Másként fogalmazva: a feminista mozgalmaknak Afrikában és Afrikán kívül nem szabad hagyniuk, hogy a közösségiség patriarchális formájának kudarca és kimúlása a közösségi erőforrások privatizálásának legitimációjaként szolgáljon. Ehelyett a teljes körűen egalitárius közjavak kiépítéséhez kell hozzálátniuk, tanulva azoknak a szervezeteknek a példájából, amelyek ezt az utat választották: a Via Campesinától, a Földnélküli Munkások Mozgalmától (Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra) Brazíliában, vagy a zapatistáktól – amelyek a nők hatalmának és szolidaritásának kiépítését a siker alapvető feltételének tekintették.

Az afrikai falunak és a boszorkányüldözés áldozatává vált nőknek a nézőpontjából azt mondhatjuk: a feminista mozgalom is válaszúthoz érkezett, és döntenie kell, „melyik oldalra áll". A feministák az elmúlt két évtizedben sok erőfeszítéssel igyekeztek helyet biztosítani a nőknek a különféle intézményekben, a nemzeti kormányoktól az ENSZ-ig. Nem mindig küzdöttek azonban ugyanekkora erőbedobással azért, hogy a gazdaság globalizációjának terhét helyben viselő nők, különösen a vidéki nők, kevésbé legyenek kiszolgáltatottak. Így hiába ünnepelte sok feminista szervezet az ENSZ Nők Évtizedét, nem hallották meg azoknak a nőknek a kiáltását, akiket ugyanezekben az években boszorkányként elégettek Afrikában, és nem töprengtek el azon, hogy talán nem üres szólam-e a „nők hatalma" kifejezés, amikor az öreg nőket büntetlenül megkínozhatják, megalázhatják, nevetségessé tehetik és megölhetik közösségeik fiatal tagjai.

Az afrikai boszorkányüldözéseket szító erők igen komolyak; nem lesz könnyű legyőzni őket. A nőkkel szembeni erőszak csak akkor fog megszűnni, ha sikerül egy másféle világot felépítenünk: amelyben az emberek életét nem emészti fel a vagyon felhalmozása. A jelenből kiindulva azonban a nők világszerte szerzett tapasztalataira támaszkodva végiggondolhatjuk, hogyan adható hatásos válasz. Miután az indiai nők azzal szembesültek, hogy folyamatosan nő a férjük által „hozománygyilkosságban" megölt nők száma – amelynek indítéka a férj új házasságra lépése, hogy ezáltal pénzhez és olyan javakhoz jusson, amelyeket máskülönben képtelen volna megfizetni –, az 1990-es években széles körű felvilágosítókampányt indítottak, utcai színdarabokkal, tüntetésekkel és a gyilkosok háza vagy a rendőrőrsök előtt tartott ülősztrájkokkal, hogy így bírják rá a rendőröket a gyilkosok letartóztatására.[47] Dalokat és szlogeneket is írtak, amelyek-

ben megnevezték és megszégyenítették a gyilkosokat, a környéken működő csoportokat hoztak létre, és nyilvános gyűléseket szerveztek, ahol a férfiak megfogadták, hogy soha többé nem kérnek hozományt.[48] A tanárok is utcára vonultak és tüntettek a hozománygyilkosságok ellen.

Ezek a közvetlen cselekvést alkalmazó taktikák bevethetők az afrikai boszorkányvadászok ellen is – akik csak addig folytathatják a kínzásokat és gyilkosságokat, amíg úgy vélik, erre felhatalmazásuk van. Az afrikai nők különösen felkészültek az efféle mozgósításra, mivel a gyarmati hatalommal szembeni fellépésekben olyan harcformákat és taktikákat alakítottak ki, amelyek a mai napig biztosítják, hogy hangjukat hallatni tudják. Olyan mozgalmat kell például szervezni, amelyben a nők „rátelepednek" a boszorkányvadászokra, levetkőznek előttük, és az „illetlenség" megszégyenítő, színpadias jeleneteit játsszák el, az alulról szerveződő afrikai nőmozgalmak bevett eszközeivel.[49] És ezt nem csak az afrikai elkövetők háza előtt kellene megtenniük, hanem a világ fővárosaiban működő nemzetközi ügynökségek küszöbén is, hiszen ott alakítják ki a boszorkányüldözések mozgatórugójaként működő szakpolitikákat.

Egyértelmű, hogy a „férfiakra való rátelepedés" csak a kezdet lenne. Fontos azonban felismerni, hogy a nők és a feministák sokat tehetnek ezekkel az új boszorkányüldözésekkel szemben, és hogy az efféle beavatkozásokra sürgősen szükség van. Egy olyan társadalmi környezetben ugyanis, ahol a közösségi kapcsolatok szétesőben vannak, keveseknek lesz bátorsága a nők és az idős férfiak segítségére sietni, amikor bandákba verődött fiatalok fogják őket körbe, kezükben kötéllel és benzineskannával. Ez azt jelenti, hogy ha a nők nem szerveződnek meg a boszorkányüldözések ellen, akkor más sem fog, és a terrorhadjárat folytatódik, boszorkányüldözés alakjában vagy más formákban. A boszorkányüldözés visszatértéből levonhatjuk azt a tanulságot, hogy az üldözésnek ez a formája nem köthető egy adott történelmi időszakhoz. Önálló életre kelt, így ugyanazok a mechanizmusok ma már sokféle társadalomra alkalmazhatók, csak legyenek kikozösíthető és dehumanizálható emberek. A boszorkánysággal kapcsolatos vádak valójában az elidegenítés végső eszközét jelentik, mivel a vádlottakat – továbbra is túlnyomórészt nőket – a közösségek elpusztítására törekedő szörnyetegekké változtatják, akik ennélfogva méltatlanná válnak bármiféle együttérzésre és szolidaritásra.

UTÓSZÓ

Ebben a könyvben a *Caliban and the Witch* néhány témáját vizsgáltam meg újra, és ezek kapcsolatát a nők elleni erőszak napjainkban tapasztalt felerősödésével. Olyan kérdésekre kerestem ezáltal választ, amelyek minden társadalmi mozgalom számára alapvetőek.

Miért lettek ennyi erőszak, egyebek mellett az új boszorkányüldözések célpontjai éppen a nők – akiknek testéből jött világra minden valaha élt ember, és akik nemcsak utódokat fogannak, hanem a gyerekeket is táplálják, és naponta gondoskodnak családjukról?

Ahogy a könyv 2. részében kifejtettem, a nők – különösen a fekete, az egykor gyarmatosított, a proletár nők – ellen zajló jelenlegi támadás egyik aspektusa, hogy az a lázadó fiatalok potenciális anyái ellen irányul, akik elutasítják a kisemmizést, és azért harcolnak, hogy visszaszerezzék, amit a rabszolgasorban tartott közösségek generációi termeltek. Ilyen értelemben közvetlenül összekapcsolódik a fekete/„szegény" nők elleni támadás és a tömeges bebörtönzés politikája, amelyet az USA kormánya belföldön és világszerte folytat. Az úgynevezett harmadik világban élő nőket a gazdasági szakpolitikák is az erőszak tárgyaivá teszik, mivel haszontalan személyekként, közösségükre nehezedő teherként jelölik meg őket, valamint a közjóval állítólagosan szembemenő termelési módok (például az önfenntartó gazdálkodás) védelmezőiként. A nők elleni erőszak új felerősödésének további kulcsténye zője, hogy a tőkefelhalmozás egyre inkább az erőforrások kitermelésére támaszkodik (extraktivizmus), ami a célba vett közösségek kitelepítését és reprodukciós eszközeinek felszámolását követeli meg.

A nők elleni támadások azonban mindenekelőtt a tőke azon igényéből fakadnak, hogy megsemmisítsen mindent, amit nem tud ellenőrzése alá vonni, és lealacsonyítsa mindazt, amire leginkább szüksége van a reprodukciójához. Ez pedig a nők teste, hiszen még ma, a szuperautomatizálás korában sem létezne semmiféle munka, semmiféle termelés a mi terhességünk eredménye nélkül. Lombikbébik nem léteznek: ezt a nyelvi-fogalmi képletet el kell utasítanunk, mert benne a férfiak törekvése fejeződik ki a női testen kívüli utódnemzésre – márpedig ezt a határt a tőkének még nem sikerült meghódítania.

A boszorkányüldözés a maga sokféle formájában egyben erőteljes eszköz a közösségi kapcsolatok lerombolására is, mivel azt a gyanút ébreszti, hogy a szomszéd, a barát, a szerető mögött egy másik személy rejtőzik, aki hatalomra, szexre, gazdagságra szomjazik, vagy egyszerűen csak gonosz terveket forral. Ahogy a múltban,

ez a koholmány kulcsfontosságú ma is, amikor világszerte mindenütt fokozódik a kapitalizmus iránti ellenszenv és a kizsákmányolással szembeni ellenállás. Létfontosságú tehát, hogy féljünk egymástól, gyanakodjunk egymás indítékaira, kizárólag azt szem előtt tartva közelítsünk embertársainkhoz, hogy mi mit profitálhatunk belőlük, vagy ők milyen kárt okozhatnak nekünk.

Ezért fontos, hogy igyekezzünk megérteni a boszorkányüldözés történetét és logikáját, és azt a sokféle módot, ahogy napjainkban is tovább él, mert csak ennek az emlékezetnek az életben tartásával akadályozhatjuk meg, hogy ellenünk fordítsák.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez a könyv Camille Barbagallo munkájának, bátorításának és tanácsainak köszönheti létrejöttét: Camille átolvasta az egymást követő változatokba foglalt anyagokat, és javaslataival, meglátásaival segített egyetlen, összefüggő narratívába foglalni őket. Külön köszönettel tartozom Rachel Andersonnak és Cis O'Boyle-nak, a művészek vezette *Idle Women* szervezet gondnokainak, akik felkértek, írjam meg az angol „gossip" (pletyka) szó jelentése átalakulásának történetét, valamint Kirsten Dufour Andersennek, aki az általa vezetett koppenhágai művészeti központban több más nővel együtt – akiknek nevét nem tudom felidézni – ideadta a „Midsommervisen" szövegét és fordítását. Külön köszönet illeti továbbá Josh MacPhee-t a könyv borítójának tervezéséért, valamint a könyv társkiadóit, Ramsey Kanaant (PM Press), Jim Fleminget (Autonomedia) és Malav Kanugát (Common Notions). Nem utolsósorban köszönet annak a sok fiatal nőnek, akik az elmúlt években nagy lelkesedéssel fogadták a *Caliban and the Witch* (Caliban és a boszorkány) könyvbemutatóit, és nyomban felismerték az összefüggést az „eredeti tőkefelhalmozás" időszakának boszorkányüldözése és a nők elleni erőszak új felerősödése között. Nekik – akik a népszerű

jelmondattal büszkén hirdetik: „Mindazoknak a boszorkányoknak az unokái vagyunk, akiket nem tudtatok elégetni" (*„Somos las nietas de todas las brujas que no pudiste quemar"*) – ajánlom ezt a könyvet.

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

1 Az egyetlen kivétel Norvégia, ahol 2000-ben Vardø község emlékművet állított a Finnmark megyei boszorkányperek áldozatainak. Az emlékmű megalkotására Peter Zumthor svájci építészt és Louise Bourgeois francia-amerikai művészt kérték fel. Két külön pavilont építettek; Bourgeois alkotása égő széket formáz. „1600 és 1692 között nem kevesebb mint 135 embert fogtak perbe boszorkányság miatt Finnmarkban. 91-üket kivégezték, miután kínzás alatt »vallottak«. Legtöbbjük nő volt, tizennyolc százalékuk férfi." Line Ulekleiv, szerk., *Steilneset Memorial: To the Victims of the Finnmark Witchcraft Trials* (Oslo: Forlaget Press, 2011).

1. FEJEZET

A „Szeretjük a hazánkat" kezdetű dalra egy Koppenhágában tartott feminista összejövetel nő résztvevői hívták fel a figyelmemet, akiktől a dán szöveg mellett annak angol fordítását is megkaptam. A szöveg felolvasását fontos beszélgetés követte arról, hogy milyen hatással járt a boszorkány alakjának domesztikálása, illetve több ezer nő kiirtásának eltitkolása az európai történelemben és kultúrában. Dániában túlnyomórészt a tizenhetedik században zajlottak boszorkányperek; a legintenzívebben 1617 és 1625 között, amikor nyolc év alatt 297 perre került sor; ilyen magas számmal ilyen rövid idő alatt egyetlen más európai országban sem találkozunk. A perbe fogottak nagy többsége itt is nő volt. Jens Christian V. Johansen, „Denmark: The Sociology of Accusations", in *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries*, szerk. Bengt Ankarloo és Gustav Henningsen (Oxford: Clarendon, 1992), 339–66.

2. FEJEZET

Ezt a cikket az 1990-es évek végén írtam meg, a *Caliban and the Witch* bevezetésének első változataként.

1 Mary Daly, *Gyn/Ecology: The Methaethics of Radical Feminism* (Boston: Beacon Press, 1978); Barbara Ehrenreich és Deirdre

English, *Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers* (New York: Feminist Press, 1973); Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution* (San Francisco: Harper & Row, 1983).

3. FEJEZET

1 Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional Comparative Study* (New York: Harper & Row, 1970).
2 Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (New York: Charles Scribner's Sons, 1971), 562.
3 Peter Linebaugh, *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All* (Berkeley: University of California Press, 2008), 29, 39–40.
4 C. L'Estrange Ewen, *Witch-Hunting and Witch Trials: The Indictments for Witchcraft from the Records of 1373 Assizes Held for the Home Circuit AD 1559–1736* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1929).
5 Lásd Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, i.m. 520.
6 A nők részvételéről a bekerítések elleni küzdelemben lásd: Silvia Federici, *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation* (Brooklyn: Autonomedia, 2004), 73.
7 Clive Holmes, „Women: Witnesses and Witches", *Past and Present* 140, 1. szám (1993. augusztus): 54, 58. Holmes azt írja: „a nők – szám szerint jelentős – részvételük ellenére jobbára passzív szerepet játszottak a boszorkányok elleni jogi eljárásban", hiszen „a tényleges döntést, hogy a faluban terjengő gyanút hivatalos tanúvallomássá alakítsák át, és ehhez megszervezzék szomszédaikat, a helyi *férfiak* hozták meg".
8 Lásd Edward Payson Evans, *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals: The Lost History of Europe's Animal Trials* (London: William Heineman, 1906).

4. FEJEZET

A fejezet az eredetileg a *Documenta 13: The Book of Books* című kiadványban (Kassel: Hatje Cantz, 2012) megjelent cikk átdolgozott változata.

1 Julian Cornwall, *Revolt of the Peasantry, 1549* (London: Routledge & Kegan Paul, 1977), 19. Az Amerikából érkező nemesfémek miatti élelmiszerár-emelkedésről lásd még Joyce Oldham Appleby, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978), 27; Alexandra Shepard, „Poverty, Labour and the Language of Social Description in Early Modern England", *Past Present* 201, 1. szám (2008. november): 51–95.
2 Az 1486-ban megjelent *Malleus Maleficarum* (Boszorkánypöröly) – a Németország déli részén inkvizítorként fellépő Heinrich Kramer és James Sprenger Domonkos-rendi szerzők műve – az egyik legelső és legnagyobb hatású démonológia, amelyet a következő kétszáz év folyamán számtalanszor újranyomtak. Joseph Klaits beszámolója szerint 1481 és 1486 között Kramer és Sprenger „közel ötven boszorkányság miatt végrehajtott kivégzésen elnökölt a konstanzi egyházmegyében"; Joseph Klaits, *Servants of Satan: The Age of the Witch Hunts* (Bloomington: Indiana University Press, 1985), 44.
3 Mary Wiesner-Hanks, „Women's Response to the Reformation", in *The German People and the Reformation*, szerk. R. Po-Chia Hsia (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988), 151.
4 Robert Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe): Essai* (Paris: Flammarion, 1978).

5. FEJEZET

1 Az Oxford English Dictionary meghatározása szerint „bizalmas ismerős, barát, cimbora", 1361 és 1873 közötti hivatkozásokkal alátámasztva.
2 Nicole R. Rice és Margaret Aziza Pappano, *The Civic Cycles: Artisan Drama and Identity in Premodern England* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2015).
3 Thomas Wright, *A History of Domestic Manners and Sentiments in England during the Middle Ages* (London: Chapman and Hall, 1862).
4 A Noéról szóló chesteri misztériumjátékot illetően lásd: Rice és Pappano, *The Civic Cycles*, 165–84.
5 Wright, *A History of Domestic Manners and Sentiments in England during the Middle Ages*, i. m. 420–21.
6 Wright, i. m. 437–38.
7 „Kaphatok Istentől egy-két csíkot a hátamra – mondta az egyik –, ha a férjem itt talál." „Nem úgy!" – felelte egy másik, Alice. „Aki fél, jobb, ha hazamegy. Én egy férfitől sem félek!" Wright, i.m. 438.
8 Wright, i. m. 439.
9 A hatalmaskodó feleségek elleni támadásokkal kapcsolatban lásd: D.E. Underdown, „The Taming of the Scold: The

Enforcement of Patriarchal Authority in Early Modern England", in *Order and Disorder in Early Modern England*, szerk. Anthony Fletcher és John Stevenson (Cambridge: University of Cambridge Press, 1986), 129.

10 Samuel K. Cohn, „Donne in piazza e donne in tribunale a Firenze nel Rinascimento", in *Studi Sorici* 22, 3. szám (1981. július–szeptember): 531–32.

11 Lásd Underdown, „The Taming of the Scold", i. m. 116–36.

12 Bernard Capp, *When Gossips Meet: Women, Family, and Neighbourhood in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 117.

13 Kiterjedt szakirodalom foglalkozik a nők kizárásával a kézművességből és a céhekből Angliában, valamint Franciaországban, Németországban és Hollandiában. Angliát illetően lásd: Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century* (London: Routledge & Kegan Paul, 1982 [1919]).

14 Marianne Hester, „Patriarchal Reconstruction and Witch Hunting", in *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief*, szerk. Jonathan Barry, Marianne Hester és Gareth Roberts (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 302.

15 Lásd egyebek között: Underdown, „The Taming of the Scold", i. m. 123.

16 Underdown, „The Taming of the Scold", i. m. 123–25.; lásd még S.D. Amussen, „Gender, Family and the Social Order, 1560–1725", in Fletcher és Stevenson, *Order and Disorder in Early Modern England*, 215.

17 Underdown, „The Taming of the Scold", i. m. 123.

18 Louis B. Wright, *Middle-Class Culture in Elizabethan England* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1965 [1935]).

6. FEJEZET

Az esszé alapjául az az előadás szolgált, amelyet a kolumbiai Buenaventurában 2016. március 5. és 29. között tartott *Fórum a nőgyilkosságokról* című rendezvényen tartottam. Szerkesztett változatát „Undeclared War: Violence Against Women" címen a következő kiadvány közölte: „The Politics of Everyday Life", különkiadás, *Artforum* 55, 10. szám (2017. nyár): 282–88.

1 Lásd Diana E.H. Russell és Nicole Van de Ven, szerk., *Crimes against Women: Proceedings of the International Tribunal*, 2. kiadás. (Berkeley: Russell Publications, 1990 [1976]), ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.dianarussell.com/f/Crimes_Against_Women_Tribunal.pdf.

2 Ebben a kontextusban a legfontosabb hivatkozás Rita Laura Segato argentin tudós és aktivista munkája. Lásd *La escritura en el cuerpo de las mujeres asesinadas en Ciudad Juárez: territorio, soberanía y crímenes de segundo estado* (Mexico City: Universidad del Claustro de Sor Juana, 2006); *Las nuevas formas de la guerra y el cuerpo de las mujeres* (Puebla: Pez en el Árbol, 2014).

3 Ned Sublette és Constance Sublette, *The American Slave Coast: A History of the Slave-Breeding Industry* (Chicago: Lawrence Hill Books, 2016).

4 Az 1930-as évek folyamán a *New Masses* folyóiratban közölt cikkeiben Meridel Le Sueur arról számolt be, hogy a nagy gazdasági világválság idején a segélyen élő munkanélküli munkásosztálybeli nők attól féltek, hogy a szociális munkások elrabolják és intézetbe zárják vagy erőszakkal sterilizálják őket; Meridel Le Sueur, *Women on the Breadlines*, 2., átdolgozott kiadás (New York: West End Press, 1984 [1977]).

5 Dorothy Roberts, *Killing the Black Body: Race, Reproduction, and the Meaning of Liberty* (New York: Vintage Books, 2016 [1997]), 90–91.

6 Az „új bekerítések" fogalmát a *Midnight Notes* sorozat e témának szentelt számában vezették be a strukturális kiigazítási programok következményeinek leírására, ideértve a közösségi földtulajdon-rendszerek felszámolását Afrikában és más egykori gyarmati területeken. Lásd Midnight Notes Collective, *The New Enclosures, Midnight Notes* 10. szám (1990), ellenőrizve 2024. június 21-én, https://libcom.org/files/mn10-new-enclosures.pdf.

7 Rita Laura Segato, *La escritura en el cuerpo de las mujeres asesinadas en Ciudad Juárez*, i. m. 22–23.

8 Az Afrikában folyó boszorkányüldözésekről lásd a jelen kötet következő fejezetét.

9 Maria Mies, *Patriarchy and Accumulation on a World Scale* (London: Zed Books, 2014 [1986]), 146.

10 Jane Caputi és Diana E.H. Russell, „Femicide: Sexist Terrorism Against Women", in *Femicide: The Politics of Woman Killing*, szerk. Jill Radford és Diana E.H. Russell (New York: Twayne Publishers, 1992), 13–21.

11 Dan Levin, „Dozens of Women Vanish on Canada's Highway of Tears, and Most Cases Are Unsolved", *The New York Times*, 2016. május 24., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.nytimes.com/2016/05/25/world/americas/canada-indigenous-women-highway-16.html.

12 Sheila Meintjes, Anu Pillay és Meredeth Turshen, szerk., *The Aftermath: Women in Post-conflict Transformations* (London: Zed Books, 2001).
13 Mies, *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*, i. m. 146.
14 Jules Falquet, „Hommes en armes et femmes »de service« : tendances néolibérales dans l'évolution de la division sexuelle internationale du travail", *Cahiers de Genre*, 40. szám (2006): 15–37.

7. FEJEZET

Ez az esszé eredetileg a következő kiadványban jelent meg: *Journal of International Women's Studies* 10, 1. szám (2008. október): 21–35.

1 Ilyen kivétel Rakhi Verma indiai filmrendező *The Indian Witch Hunt* (Az indiai boszorkányüldözés) című dokumentumfilmje, amely 2005. április 20-án Szingapúrban elnyerte a ShowReal Asia 2 Awards legjobb filmnek járó díját; Savvy Soumya, „Film on Witches Casts a Spell—Documentary Features in the Nomination List of Magnolia Award", *Telegraph*, 2005. május 12., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.telegraphindia.com/jharkhand/film-on-witches-casts-a-spell-documentary-features-in-the-nomination-list-of-magnolia-award/cid/878352. Rachel Nuwer beszámolója szerint mára Indiában „egy nők által vezetett, alulról szerveződő mozgalom vette fel a harcot ezzel a gyakorlattal. Helyi nők kis csoportjai napirendjükre tűzték a boszorkányüldözések eltörlését": „Women Shut Down Deadly Witch Hunts in India (Yes, That Still Happens)", *Smithsonian.org*, 2012. szeptember 5., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.smithsonianmag.com/smart-news/women-shut-down-deadly-witch-hunts-in-india-yes-that-still-happens-26095379/.
2 Justus M. Ogembo szerint csak Kiisi megyében 2002. április 9-ig „több mint száz embert gyilkoltak meg brutálisan"; *Contemporary Witch-Hunting in Gusii, Southwestern Kenya* (Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 2006), 2. Azóta az áldozatok száma tovább nőtt, lásd „»Witches« Burnt to Death in Kenya", *BBC News*, 2008. május 21., ellenőrizve 2024. június 21-én, http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/7413268.stm; e cikk beszámolója szerint tizenegy embert – nyolc nőt és három férfit – gyilkoltak meg 2008 májusában.
3 Mensah Adinkrah, *Witches, Witchcraft and Violence in Ghana* (New York: Berghahn Books, 2015), 5.

4 Ez a tézis annyira közkeletű, hogy nehéz egyetlen forrást kiválasztani; lásd, egyebek között: Patrick Chabal és Jean-Pascal Daloz, *Africa Works: Disorder as Political Instrument* (Oxford: James Currey, 1999); Justus M. Ogembo, *Contemporary Witch-Hunting in Gusii*; Elias K. Bongmba, „Witchcraft and the Christian Church: Ethical Implications", in *Imagining Evil: Witchcraft Beliefs and Accusations in Contemporary Africa*, szerk. Gerrie ter Haar (Trenton, NJ: Africa World Press, 2007). Ugyanakkor Haar kötetében Stephen Ellis rámutat: „Napjaink afrikai »boszorkánysága«... ahogy az élet meganynyi aspektusa arrafelé, se nem autentikusan afrikai, se nem tisztán ráerőltetett dolog. Szerencsétlen amalgám, amely részben a különféle helyekről származó vallási eszmék és gyakorlatok összehasonlításából jött létre"; „Witching Times: A Theme in the Histories of Africa and Europe", in Haar, *Imagining Evil*, 35.
5 Ez a szám Karen Palmer *Spellbound: Inside West Africa's Witch Camps* (New York: Free Press, 2010) című könyvének 18. oldaláról származik, ahol a szerző beszámol néhány „boszorkánytáborban" tett 2007-es látogatásáról. Jelentős növekedés tapasztalható tehát ahhoz az 1000-es számhoz képest, amelyre Allison Berg hivatkozik *Witches in Exile* című dokumentumfilmjében (San Francisco: California Newsreel, 2004), DVD, 79 perc.
6 Ogembo, *Contemporary Witch-Hunting in Gusii*, i. m. 106–8., 65–81.
7 Jean Comaroff és John Comaroff, „Occult Economies and the Violence of Abstraction: Notes from the South African Postcolony", *American Ethnologist* 26, 2. szám (1999. május): 282.
8 Richard Petraitis, „The Witch Killers of Africa", *The Secular Web*, 2003, ellenőrizve 2024. június 21-én, https://infidels.org/library/modern/richard_petraitis/witch_killers.html.
9 Hugo F. Hinfelaar, „Witch-Hunting in Zambia and International Illegal Trade", in Haar, *Imagining Evil*, i. m. 233.
10 Elom Dovlo, „Witchcraft in Contemporary Ghana", in Haar, *Imagining Evil*, i. m. 70., több más forrással egyetemben megállapítja, hogy Ghánában a gyarmatosítás kezdetét követően – különösen pedig a kakaóipar kifejlődése után, amely új osztálykülönbségeket teremtett – a boszorkányságnak egyre többféle gyakorlata alakult ki, és megnőtt a boszorkányellenes szentélyek száma. Az 1950-es években indult és a nigériai Jorubaföldre is átterjedt boszorkánykereső mozgalmat, amely „nők ezreinek üldözéséhez vezetett", minden

jel szerint a kakaó világpiaci árának emelkedése váltotta ki. A mozgalmat olyan üzletemberek támogatták, akik tartottak a jól szervezett nő kereskedők konkurenciájától, és a nők gazdasági sikerét fenyegetésnek látták a férfiak háztartásbeli tekintélyére nézve. Andrew H. Apter, „Atinga Revisited: Yoruba Witchcraft and the Cocoa Economy, 1950–1951", in *Modernity and Its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa*, szerk. Jean Comaroff és John Comaroff (Chicago: University of Chicago Press, 1993), 111–28.

11 Umar Habila Dadem Danfulani, „Anger as a Metaphor of Witchcraft: The Relation between Magic, Witchcraft, and Divination among the Mupun of Nigeria", in Haar, *Imagining Evil*, i. m. 181.

12 Ogembo, *Contemporary Witch-Hunting in Gusii*, i. m. 125.

13 Liazzat Bonate, „Women's Land Rights in Mozambique: Cultural, Legal and Social Contexts", in *Women and Land in Africa: Culture, Religion and Realizing Women's Rights*, szerk. L. Muthoni Wanyeki (London: Zed Books, 2003), 11, 74, 115.

14 Bina Awargal *A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia* című könyvében ugyanezt a mintázatot találja Dél-Afrikában is: „Az olyan közösségekben, amelyekben a nők soha nem rendelkeztek földdel, az ilyen jogok általában ellenségeskedést váltanak ki – válásokat, boszorkánysággal való vádaskodásokat, fenyegetéseket, támadásokat, kínzásokat, sőt még gyilkosságokat is"; idézi Wanyeki, *Women and Land in Africa*, i. m. 74.

15 Hinfelaar, „Witch-Hunting in Zambia and International Illegal Trade", i. m. 238.

16 Ogembo, *Contemporary Witch-Hunting in Gusii*, i. m. ix.

17 Jane Parish, „From the Body to the Wallet: Conceptualizing Akan Witchcraft at Home and Abroad", *Journal of the Royal Anthropology Institute* 6, 3. szám (2000. szeptember): 487., 489–90., 494., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://rai.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-9655.00028. Peter Geschiere és Francis Nyamnjoh, „Witchcraft in the »Politics of Belonging«", *African Studies Review* 41, 3. szám (1998. december): 69–91.; Wim Van Binsbergen, „Witchcraft in Modern Africa as Virtualized Boundary Condition of the Kinship Order", in *Witchcraft Dialogues: Anthropology and Philosophical Exchanges*, Africa Series 76. szám, szerk. George Clement Bond és Diane M. Ciekawi (Athens: Ohio University Center for International Studies, 2001), 212–62.

18 Luise White *Speaking with Vampires: Rumors and History in Colonial Africa* című munkájában arról számol be, hogy a gyarmati Kenyában, Tanganyikában és Észak-Rhodesiában az 1930-as években sokféle szóbeszéd keringett az afrikai lakosság körében arról, hogy a fehérek kiszívják a fekete emberek vérét, vagy otthonaikban vermekben tartják, míg meg nem eszik őket.

19 Comaroff és Comaroff, *Modernity and Its Malcontents*, i. m. 281–85.

20 Ennek kapcsán Ousseina Alidou az afrikai fiatalok „militarizációjáról" beszélt, arra a radikális jogfosztásra és kisemmizésre utalva, amelyet a strukturális kiigazítások nyomán szenvedtek el a fiatal emberek; ezek nyomán készek voltak zsoldosnak állni az olyan katonai műveletekhez, amelyekben végül saját közösségeikben tettek kárt; előadás a *Peace Action Forum on Africa* című rendezvényen, Judson Church, New York, USA, 2007. szeptember 17.

21 Louis Okamba, „Saving the Elderly from Prejudice and Attacks", *African Agenda* 2, 2. szám (1999): 35.

22 Okamba, „Saving the Elderly from Prejudice and Attacks", i. m.

23 Uo.

24 Hinfelaar, „Witch-Hunting in Zambia and International Illegal Trade", i. m. 236.

25 Comaroff és Comaroff, „Occult Economies and the Violence of Abstraction", i. m. 285.

26 Jeremy Vine, „Congo Witch-Hunt's Child Victims", *BBC Online*, 1999. december 22., ellenőrizve 2024. június 21-én, http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/575178.stm; Tracy McVeigh, „Children Are Targets in Nigerian Witch Hunt", *The Guardian*, 2007. december 9., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.theguardian.com/world/2007/dec/09/tracymcveigh.theobserver; Sharon LaFraniere, „African Crucible: Cast as Witches, then Cast Out", *The New York Times*, 2007. november 15., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.nytimes.com/2007/11/15/world/africa/15witches.html.

27 Ogembo, *Contemporary Witch-Hunting in Gusii*, i. m. 109.

28 Ghánában vita alakult ki e „táborok" természetéről, arról, hogy engedélyezzék-e fennmaradásukat, és hogy valódi menedéket nyújtanak-e a nőknek, vagy pedig sértik az emberi jogokat; lásd Dovlo, „Witchcraft in Contemporary Ghana", i. m. 79. A parlament nő tagjai először ragaszkodtak ahhoz,

hogy a táborokat be kell zárni, de miután meglátogatták a táborokat, és találkoztak az ott menedéket talált nőkkel, elálltak ettől a tervtől.

29 Ogembo, *Contemporary Witch-Hunting in Gusii*, i. m. 21.
30 Dovlo, „Witchcraft in Contemporary Ghana", i. m. 83.
31 Mark Auslander, „Open the Wombs: The Symbolic Politics of Modern Ngoni Witch-Finding", in Comaroff és Comaroff, *Modernity and Its Malcontents*, i. m. 172.
32 Petraitis, „The Witch Killers of Africa", i. m.
33 Dovlo, „Witchcraft in Contemporary Ghana", i. m. 83.
34 Berg, *Witches in Exile*, i.m.
35 Ogembo, *Contemporary Witch-Hunting in Gusii*, i. m. 1.
36 Andrew H. Apter „Atinga Revisited", i. m. 97.
37 Ambreena Manji, *The Politics of Land Reform in Africa: From Communal Land to Free Markets* (London: Zed Books, 2006).
38 Heidi Gengenbach, „»I'll Bury You in the Border!« Land Struggles in Post-war Facazisse (Magude District), Mozambique", *Journal of Southern African Studies* 24, 1. szám (1998. március): 7–36.
39 Mozambikban, Anchilo város környékén – ahol a földjogaikhoz ragaszkodó nőket azzal vádolták meg, hogy boszorkányok – a megkérdezett harminchat nőből csak hét válaszolt úgy, hogy eladná a megörökölt fáit, a többiek azt felelték, hogy megtartanák őket a gyermekeik számára; lásd Bonate, „Women's Land Rights in Mozambique", i. m. 113. Ahogy Mark Auslander írja: „Dr. Moses [a boszorkánykereső] és követői a jelek szerint nagyra értékelték a fényképeket, amelyeket nekik adtam. A Doktor több alkalommal is annak a reményének adott hangot, hogy ezeket az anyagokat egy tévésorozatban fogja felhasználni." Ugyanakkor Auslander elismeri, hogy „néhány alkalommal kétségkívül fokoztam a résztvevő gyötrelmét"; lásd „Open the Wombs", i. m. 190.
40 Auslander, „Open the Wombs", i. m. 170.
41 Auslander, i. m. 182.
42 Parish, „From the Body to the Wallet", i. m. 487–501.
43 Auslander, „Open the Wombs", i. m. 179.
44 Auslander, i. m. 167.
45 Auslander, i. m. 174.
46 Manji, *The Politics of Land Reform in Africa*, i. m. 35–46., 99–132.
47 Radha Kumar, *The History of Doing: Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India 1800–1990* (London: Verso, 1997), 120–21.
48 Kumar, *The History of Doing*, i. m. 122.

49 Susan Diduk, „The Civility of Incivility: Grassroots Political Activism, Female Farmers and the Cameroon State", *African Studies Review* 47, 2. szám (2004. szeptember): 27–54.

BIBLIOGRÁFIA

ADINKRAH, Mensah, *Witches, Witchcraft and Violence in Ghana*, New York: Berghahn Books, 2015.

AGARWAL, Bina, *A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

AMUSSEN, S.D., „Gender, Family and the Social Order, 1560–1725", in Fletcher és Stevenson, szerk. *Order and Disorder in Early Modern England*, 196–217.

APPLEBY, Joyce Oldham, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth Century England*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978.

APTER, Andrew H., „Atinga Revisited: Yoruba Witchcraft and the Cocoa Economy, 1950–1951", in Comaroff és Comaroff, *Modernity and Its Malcontents*, 111–28.

ARTEAGA, Leticia, „Pobreza, violencia y el proyecto de las madres comunitarias en Colombia", publikálatlan kézirat.

ASHFORD, Adam, „Reflections on Spiritual Insecurity in a Modern African City (Soweto)", *African Studies Review* 41, 3. szám (1998. december): 39–67.

———, *Witchcraft, Violence, and Democracy in South Africa*, Chicago: University of Chicago Press, 2005.

ASTILL, James, „Congo Casts Out Its »Child Witches«", *The Guardian*, 2003. május 11., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.theguardian.com/world/2003/may/11/congo.jamesastill.

AUSLANDER, Mark, „Open the Wombs: The Symbolic Politics of Modern Ngoni Witch-Finding", in Comaroff és Comaroff, *Modernity and Its Malcontents*, 167–92.

AUSTEN, Ralph A., „The Moral Economy of Witchcraft: An Essay in Comparative History", in Comaroff és Comaroff, *Modernity and Its Malcontents*, 89–110.

BASTIAN, Misty L., „»Bloodhounds Have No Friends«: Witchcraft and Locality in the Nigerian Popular Press", in Comaroff és Comaroff, *Modernity and Its Malcontents*, 129–66.

BERG, Allison, rendező, *Witches in Exile*, San Francisco: California Newsreel, 2005, DVD, 79 perc.

BONATE, Liazzat, „Women's Land Rights in Mozambique: Cultural, Legal and Social Contexts", in L. Muthoni Wanyeki, *Women and Land in Africa*, 96–132.

BOND, George Clement és Diane M. Ciekawi, szerk. *Witchcraft Dialogues: Anthropology and Philosophical Exchanges*, International Studies, Africa Series 76. szám, Athens: Ohio University Center for International Studies, 2001.

BONGMBA, Elias K., „Witchcraft and the Christian Church: Ethical Implications", in Haar, *Imagining Evil*, 113–42.

CAPP, Bernard, *When Gossips Meet: Women, Family, and Neighbourhood in Early Modern England*, Oxford: Oxford University Press, 2003.

CAPUTI, Jane és Diana E.H. Russell, „Femicide: Sexist Terrorism against Women", in Radford és Russell, *Femicide*, 13–21.

CAREY, David, Jr. és M. Gabriela Torres, „Precursors to Femicide: Guatemalan Women in a Vortex of Violence", *Latin American Research Review* 45, 3. szám (2010. január): 142–64.

CHABAL, Patrick és Jean-Pascal Daloz, *Africa Works: Disorder as Political Instrument*, Oxford: James Currey, 1999.

CHAUDURI, Soma, *Witches, Tea Plantations, and Lives of Migrant Laborers in India: Tempest in a Teapot*, Lanham, MD: Lexington Books, 2013.

CIEKAWY, Diane és Peter Geschiere, „Containing Witchcraft: Conflicting Scenarios in Postcolonial Africa", *African Studies Review* 41, 3. szám (1998. december): 1–14.

CLARK, Alice, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London: Routledge & Kegan Paul, 1982 [1919].

COHN, Samuel K., „Donne in piazza e donne in tribunale a Firenze nel rinascimento", *Studi Storici* 22, 3. szám (1981. július–szeptember): 515–32.

COMAROFF, Jean, és John Comaroff, szerk., *Modernity and Its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa*, Chicago: University of Chicago Press, 1993.

———, szerk., *Law and Disorder in the Postcolony*, Chicago: University of Chicago Press, 2006.

———, „Occult Economies and the Violence of Abstraction: Notes from the South African Postcolony", *American Ethnologist* 26, 2. szám (1999. május): 279–303.

CORNWALL, Julian, *Revolt of the Peasantry, 1549*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977.

DALLA COSTA, Giovanna Franca, *The Work of Love: Unpaid Housework, Poverty and Sexual Violence at the Dawn of the 21st Century*, New York: Autonomedia, 2008.

DALY, Mary, *Gyn/Ecology: The Methaethics of Radical Feminism*, Boston: Beacon Press, 1978.

DANFULANI, Umar Habila Dadem, „Anger as a Metaphor of Witchcraft: The Relation between Magic, Witchcraft, and Divination among the Mupun of Nigeria", in Haar, *Imagining Evil*, 143–84.
DEININGER, Klaus, *Land Policies for Growth and Poverty Reduction: World Bank Policy Research Report*, Washington, DC: World Bank and Oxford University Press, 2003.
DIDUK, Susan, „The Civility of Incivility: Grassroots Political Activism, Female Farmers and the Cameroon State", *African Studies Review* 47, 2. szám (2004. szeptember): 27–54.
DOVLO, Elom, „Witchcraft in Contemporary Ghana", in Haar, *Imagining Evil*, 67–112.
EHRENREICH, Barbara és Deirdre English, *Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers*, New York: Feminist Press, 1973.
EKINE, Sokari, „Women's Response to State Violence in the Niger Delta", *Feminist Africa* 10 (2008): 67–83.
ELLIS, Stephen, „Witching Times: A Theme in the Histories of Africa and Europe", in Haar, *Imagining Evil*, 31–52.
EVANS, Edward Payson, *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals: The Lost History of Europe's Animal Trials*, London: William Heineman, 1906.
FAGOTTO, Matteo, „The Witch Hunts of India", *Friday Magazine*, 2013. szeptember 4., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://web.archive.org/web/20170520120636/http://fridaymagazine.ae/features/the-big-story/the-witch-hunts-of-india-1.1227329.
FALQUET, Jules, „Des assassinats de Ciudad Juárez au phénomène des féminicides : de nouvelles formes de violences contre les femmes ?" *Contretemps*, 2014. október 1., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.contretemps.eu/des-assassinats-de-ciudad-juarez-au-phenomene-des-feminicides-de-nouvelles-formes-de-violences-contre-les-femmes/.
_____, „Femmes de ménage, loueuses d'utérus, travailleuses du sexe et travailleuses du care: le »dés-amalgamage conjugal« en contexte néolibéral : libération ou nouvelle formes d'appropriation ?", előadás a *Coloque Internationale Travail, care et politiques sociales, débats Brésil-France* c. rendezvényen, São Paulo, 2014. augusztus 26–29.
_____, „Hommes en armes et femmes »de service« : tendances néolibérales dans l'évolution de la division sexuelle du travail", *Cahiers du Genre* 40 (2006): 15–37.
FANON, Frantz, *A föld rabjai*, fordította: Kovács Anikó, Staub Valéria, Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.
FEDERICI, Silvia, *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*, Brooklyn: Autonomedia, 2004.
_____, *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*, Oakland: PM Press, 2012.
_____, „Witch-Hunting, Globalization and Feminist Solidarity in Africa Today", *Journal of International Women's Studies* 10, 1. szám (2008): 21–35.
FISIY, Cyprian F, „Containing Occult Practices: Witchcraft Trials in Cameroon", *African Studies Review* 41, 3. szám (1998. december): 143–63.
FLETCHER, Anthony és John Stevenson, szerk., *Order and Disorder in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
GENGENBACH, Heidi, „»I'll Bury You in the Border!« Land Struggles in Post-war Facazisse (Magude District), Mozambique", *Journal of Southern African Studies* 24, 1. szám (1998. március): 7–36.
GESCHIERE, Peter és Francis Nyamnjoh, „Witchcraft in the »Politics of Belonging«", *African Studies Review* 41, 3. szám (1998. december): 69–91.
GRANT, Jaime M., „Who's Killing Us?", in Radford és Russell, *Femicide*, 145–60.
HAAR, Gerrie ter, szerk., *Imagining Evil: Witchcraft Beliefs and Accusations in Contemporary Africa*, Trenton, NJ: Africa World Press, 2007.
HARI, Johann (2009), „Witch Hunt: Africa's Hidden War on Women", *Independent*, 2009. március 11., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.independent.co.uk/news/world/africa/witch-hunt-africas-hidden-war-on-women-1642907.html.
HESTER, Marianne, „Patriarchal Reconstruction and Witch Hunting", in *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief*, szerk. Jonathan Barry, Marianne Hester és Gareth Roberts, 288–306, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
HINFELAAR, Hugo F., „Witch-Hunting in Zambia and International Illegal Trade", in Haar, *Imagining Evil*, 229–46.
HOLMES, Clive, „Women: Witnesses and Witches", *Past and Present* 140, 1. szám (1993. augusztus): 45–78.
HOWELL, Martha C., *Women, Production and Patriarchy in Late Medieval Cities*, Chicago: University of Chicago Press, 1986.
JOHANSEN, Jens Christian V., „Denmark: The Sociology of Accusations", in *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries*, szerkesztette Bengt Ankarloo és Gustav Henningsen, 339–66, Oxford: Clarendon, 1992.

JOHNSON, Holly, Natalia Ollus és Sami Nevala, *Violence against Women: An International Perspective*, New York: Springer Science and Business Media, 2008.
KARIM, Lamia, *Microfinance and Its Discontents: Women in Debt in Bangladesh*, Minneapolis: Minnesota University Press, 2011.
KLAITS, Joseph, *Servants of Satan: The Age of the Witch Hunts*, Bloomington: Indiana University Press, 1985.
KUMAR, Radha, *The History of Doing: Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India 1800–1990*, London: Verso, 1997.
LAFRANIERE, Sharon, „African Crucible: Cast as Witches then Cast Out", *The New York Times*, 2007. november 15., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.nytimes.com/2007/11/15/world/africa/15witches.html.
L'ESTRANGE EWEN, C., *Witch-Hunting and Witch Trials: The Indictments for Witchcraft from the Records of 1373 Assizes Held for the Home Circuit AD 1559–1736*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1929.
LE SUEUR, Meridel, *Women on the Breadlines*, 2. átdolgozott kiadás, New York: West End Press, 1984 [1977].
LEVIN, Dan, „A Chilling Journey along Canada's Highway 16", *The New York Times*, 2016. május 26., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.nytimes.com/2016/05/26/insider/a-chilling-journey-along-canadas-highway-16.html.
———, „Dozens of Women Vanish on Canada's Highway of Tears, and Most Cases Are Unsolved", *The New York Times*, 2016. május 24., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.nytimes.com/2016/05/25/world/americas/canada-indigenous-women-highway-16.html.
LINEBAUGH, Peter, *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*, Berkeley: University of California Press, 2008.
MACFARLANE, Alan, *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*, New York: Harper & Row, 1970.
MANJI, Ambreena, *The Politics of Land Reform in Africa: From Communal Land to Free Markets*, London: Zed Books, 2006.
MCVEIGH, Tracy, „Children Are Targets in Nigerian Witch Hunt", *The Guardian*, 2007. december 9., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.theguardian.com/world/2007/dec/09/tracymcveigh.theobserver.
MEINTJES, Sheila, Anu Pillay és Meredeth Turshen, szerk., *The Aftermath: Women in Post-conflict Transformation*, London: Zed Books, 2001.
MERCHANT, Carolyn, *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Francisco: Harper & Row, 1983.

MEYER, Birgit, „The Power of Money: Politics, Occult Forces, and Pentecostalism in Ghana", *African Studies Review* 41, 3. szám (1998. december): 15–37.
Midnight Notes Collective, *The New Enclosures, Midnight Notes* 10. szám (1990), ellenőrizve 2024. június 21-én, https://libcom.org/files/mn10-new-enclosures.pdf.
MIES, Maria, *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*, London: Zed Books, 2014 [1986].
MIGUEL, Edward, „Poverty and Witch Killing", *Review of Economic Studies* 72, 4. szám (2005. október): 1153–72.
MOSER, Caroline O.N. és Fiona C. Clark, *Victims, Perpetrators or Actors? Gender, Armed Conflict and Political Violence*, London: Zed Books, 2001.
MUCHEMBLED, Robert, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe): Essai*, Paris: Flammarion, 1978.
MUTUNGI, Onesmus K., *The Legal Aspects of Witchcraft in East Africa: With Particular Reference to Kenya*, Nairobi: East Africa Literature Bureau, 1977.
NIEHAUS, Isak A., „The ANC's Dilemma: The Symbolic Politics of Three Witch-Hunts in the South African Lowveld", *African Studies Review* 41, 3. szám (1998. december): 93–118.
NIEHAUS, Isak A., Eliazaar Mohala és Kelly Shokane, *Witchcraft, Power, and Politics: Exploring the Occult in the South African Lowveld*, London: Pluto Press, 2001.
NUWER, Rachel, „Women Shut Down Deadly Witch-Hunts in India (Yes, That Still Happens)", *Smithsonian.com*, 2012. szeptember 5., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.smithsonianmag.com/smart-news/women-shutdown-deadly-witch-hunts-in-india-yes-that-still-happens-26095379/.
OFFIONG, Daniel A., *Witchcraft, Sorcery, Magic and Social Order among the Ibibio of Nigeria*, New Haven, Enugu: Fourth Dimension Publishing, 1991.
OGEMBO, Justus M., *Contemporary Witch-Hunting in Gusii, Southwestern Kenya*, Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 2006.
OKAMBA, Louis, „Saving the Elderly from Prejudice and Attacks", *African Agenda* 2, 2. szám (1999).
OLIVERA, Mercedes, szerk., *Violencia feminicida en Chiapas: razones visibles y ocultas de nuestras luchas, resistencias y rebeldias*, Chiapas: Universidad de Ciencias y Artes de Chiapas–Centro de Derechos de la Mujer de Chiapas, 2008.
OYĚWÙMÍ, Oyèrónké, szerk. *African Women and Feminism: Reflecting on the Politics of Sisterhood*, Trenton, NJ: Africa World Press, 2003.

PALMER, Karen, *Spellbound: Inside West Africa's Witch Camps*, New York: Free Press, 2010.
PARISH, Jane, „From the Body to the Wallet: Conceptualizing Akan Witchcraft at Home and Abroad", *Journal of the Royal Anthropology Institute* 6, 3. szám (2000. szeptember): 487–500, ellenőrizve 2024. június 21-én, https://rai.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1467-9655.00028.
PELS, Peter, „The Magic of Africa: Reflections on a Western Commonplace", *African Studies Review* 41, 3. szám (1998. december): 193–209.
PETRAITIS, Richard, „The Witch Killers of Africa", *The Secular Web*, 2003, ellenőrizve 2024. június 21-én, https://infidels.org/library/modern/richard_petraitis/witch_killers.html.
PIRELA, Miguel Perez, „Asesinan a supuestas brujas en Tanzania por provocar »impotencia sexual«", *Telesur*, 2014. október 17., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://f1.telesurtv.net/news/Asesinan-a-supuestas-brujas-en-Tanzania-por-provocar-impotencia-sexual-20141017-0013.html.
RADFORD, Jill és Diana E.H. Russell, szerk. *Femicide: The Politics of Woman Killing*, New York: Twayne Publishers, 1992.
RICE, Nicole R. és Margaret Aziza Pappano, *The Civic Cycles: Artisan Drama and Identity in Premodern England*, Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2015.
ROBERTS, Dorothy, *Killing the Black Body: Race, Reproduction, and the Meaning of Liberty*, New York: Vintage Books, 2016 [1997].
ROWLANDS, Samuel, *Tis Merrie When Gossips Meete*, London: Iohn Deane, 1609.
RUGGIERO, Guido, *Binding Passions: Tales of Magic, Marriage, and Power at the End of the Renaissance*, New York: Oxford University Press, 1993.
RUSSELL, Diana E.H. és Candida Ellis, „Annihilation by Murder and by the Media: The Other Atlanta Femicides", in Radford és Russell, *Femicide*, 161–62.
RUSSELL, Diana E.H. és Nicole Van de Ven, szerk., *Crimes against Women: Proceedings of the International Tribunal*, 3. kiadás, Berkeley: Russell Publications, 1990 [1976].
SEGATO, Rita Laura, *La escritura en el cuerpo de las mujeres asesinadas en Ciudad Juárez: territorio, soberanía y crímenes de segundo estado*, Mexico City: Universidad del Claustro de Sor Juana, 2006.
_____, *Las nuevas formas de la guerra y el cuerpo de las mujeres*, Puebla: Pez en el Árbol, 2014.

SHEPARD, Alexandra, „Poverty, Labour and the Language of Social Description in Early Modern England", *Past Present* 201, 1. szám (2008. november): 51–95.
SOUMYA, Savvy, „Film on Witches Casts a Spell–Documentary Features in the Nomination List of Magnolia Award", *Telegraph*, 2005. május 12., ellenőrizve 2024. június 21-én, https://www.telegraphindia.com/1050512/asp/jharkhand/story_4722935.asp.
SUBLETTE, Ned és Constance Sublette, *The American Slave Coast: The History of the Slave-Breeding Industry*, Chicago: Lawrence Hill Books, 2016.
THOMAS, Keith, *Religion and the Decline of Magic*, New York: Charles Scribner's Sons, 1971.
TURSHEN, Meredeth, „The Political Economy of Rape: An Analysis of Systematic Rape and Sexual Abuse of Women During Armed Conflict in Africa", in Moser és Clark, *Victims, Perpetrators or Actors?*, 55–68.
TURSHEN, Meredeth és Clotilde Twagiramariya, szerk. *What Do Women Do in Wartime? Gender and Conflict in Africa*, London: Zed Books, 1998.
ULEKLEIV, Line, szerk. *Steileneset Memorial: To the Victims of the Finnmark Witchcraft Trials*, Oslo: Forlaget Press, 2011.
UNDERDOWN, D.E., „The Taming of the Scold: The Enforcement of Patriarchal Authority in Early Modern England", in Fletcher és Stevenson, *Order and Disorder in Early Modern England*, 116–36.
VAN BINSBERGEN, Wim, „Witchcraft in Modern Africa as Virtualized Boundary Condition of the Kinship Order", in Bond és Ciekawy, *Witchcraft Dialogues*, 212–62.
VILÁGBANK, *World Development Report 2008: Agriculture for Development*, Washington, DC: International Bank for Reconstruction and Development/World Bank, 2007, ellenőrizve 2024. június 21-én, https://documents1.worldbank.org/curated/en/587251468175472382/pdf/414550ptmzdoPA18082136807701PUBLIC1.pdf.
VINE, Jeremy, „Congo Witch-Hunt's Child Victims", *BBC Online*, 1999. december 22., ellenőrizve 2024. június 21-én, http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/575178.stm.
„Violencia contra las Mujeres: una herida abierta en Oaxaca: 371 feminicidios ¿dónde está la justicia? 2004–2011", *Recuento ciudadano*, 2011. november, ellenőrizve 2024. június 21-én, https://issuu.com/consorciooaxaca/docs/herida-abierta-informe-oaxaca.

WANYEKI, L. Muthoni, szerk., *Women and Land in Africa: Culture, Religion and Realizing Women's Rights*, London: Zed Books, 2003.
WHITE, Luise, *Speaking with Vampires: Rumor and History in Colonial Africa*, Berkeley: University of California Press, 2000.
WIESNER, Merry, „Women's Response to the Reformation", in *The German People and the Reformation*, szerkesztette R. Po-Chia Hsia, 148–72. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988.
„»Witches« Burnt to Death in Kenya", *BBC News*, 2008. május 21., ellenőrizve 2024. június 21-én, http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/7413268.stm.
WRIGHT, Louis B., *Middle-Class Culture in Elizabethan England*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1965 [1935].
WRIGHT, Thomas, *A History of Domestic Manners and Sentiments in England during the Middle Ages*, London: Chapman and Hall, 1862.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 8.
X373304

TÁMOGATÓK

Anarcho-Kommunisa Szociális Alap (AXA)
Barna Emília
Baroch Csaba Attila
Belkó Brigitta
Dominique Belougne
Dr. Berényi Éva
Berki Judit
Bertalan András Miklós
Chantal Bourriot
Jean-Claude Commarieu
Marie-José Commarieu
Csatlós Tímea
Gurbán Líviusz
Itai Kazumasa
Kopunovics Márk
Kovács János
Kovács Zoltán
Kusztos Anna
Lukács Lüliézer
Menyhárt József
Mészáros Gréta
Mikó-Baráth Szilveszter
Morva Judit
Pásztor Marianna Andrea
Marianela Pataccini
Petrasovits Anna
Marie-Laure Piroth
Nora Piroth
Geneviève Rando
Noëlle Ribot
Colette Sardet
Sárosdi Lilla
Schilling Árpád
Nadège Taravellier
Nathalie Tarot-Maurel
Toma Panka

A Bordeaux melletti Bègles-ben működő Kovász Színház (theatre-levain.fr) magyar nyelvű kiadványai:

Howard Zinn: *Engedetlenség és demokrácia* (2019), a Napvilág Kiadóval
Jean Ziegler: *Leszbosz, Európa szégyene* (2021), a Le Monde Diplomatique magyar kiadásával
Jason Stanley: *Így működik a fasizmus – a „mi" kontra „ők" politikája* (2021)
Naomi Klein, Rebecca Stefoff: *Hogyan változtassunk meg mindent* (2022), a Napvilág Kiadóval
Howard Zinn: *Három színdarab* (2022)
Howard Zinn, Mike Konopacki, Paul Buhle: *Az amerikai birodalom története alulnézetben* (2022)
A munkásosztály története (2024), a Mércével

A MÉRCE (merce.hu) 2017-ben jött létre, Magyarország első, olvasói támogatásból létrehozott szájtjaként. Világnézetileg elkötelezett lapként kiemelt figyelmet fordít a társadalmi igazságosságot célzó, alulról jövő kezdeményezésekre, egyebek mellett a dolgozói és nőjogi kérdésekre, valamint a roma magyarok emancipációjáért és környezeti igazságosságért folytatott küzdelmekre.

Az ezredforduló környékén világszerte felerősödött a nők elleni – mind kapcsolati, mind intézményes – erőszak. Több országban – például Kenyában, Tanzániában, Zambiában – újra megjelent és több tízezer áldozatot követelt a boszorkányüldözés. Vajon mennyiben közösek ezeknek és a 16–17. századi európai boszorkányüldözéseknek az indítékai?

Elemzésében Silvia Federici a földtulajdonviszonyok átalakulását emeli ki mint kiváltó okot. A Nemzetközi Valutaalap strukturális kiigazítási programjának alávetett afrikai országokban zajló földprivatizáció ugyanúgy a társadalmi prioritások, normák, értékek gyökeres átrendeződésével jár, mint egykor az angliai földbekerítések. Ennek az átrendeződésnek a nők kiemelten vesztesei.

A rabszolga-kereskedelemhez és az „Újvilág" őslakosainak kiirtásához hasonlóan a boszorkányüldözés is olyan társadalmi folyamatok kereszteződésében áll, amelyek utat nyitottak a modern kapitalista világ kiépülésének.

A nők „boszorkányokként" történő megjelölése és üldözése előkészítette a terepet a nők bezárásához a fizetetlen házimunka világába Európában, és legitimálta a nők alárendelését a férfiaknak – a családon belül és azon túl egyaránt. Emellett ellenőrzést biztosított az államnak a nők reproduktív képessége fölött, ezáltal garantálta a munkások új nemzedékeinek utánpótlását.

3000 Ft
9 786158 247214